Tweede Kamer, Grondwet en democratische rechtsstaat

VERSLAG VAN EEN COMMISSIEDEBAT
Concept

De vaste commissie voor Binnenlandse Zaken heeft op 27 oktober 2026 overleg gevoerd met de heer Heerma, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, over:

- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 21 september 2026 inzake reactie op de externe evaluatie van de Raad voor het Openbaar Bestuur 2021-2024 (28101, nr. 18);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 15 september 2026 inzake werkprogramma 2027 van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) (37020-VII, nr. 4);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 15 september 2026 inzake werkprogramma van het Adviescollege Rechtspositie Politieke Ambtsdragers 2027 (28479, nr. 102);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 11 september 2026 inzake stand van zaken wetsvoorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb (36800-VII, nr. 102);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 4 september 2026 inzake reactie op het verzoek van het lid Markuszower, gedaan bij de regeling van werkzaamheden van 16 juni 2026, over banden tussen politieke jongerenorganisaties en Hamas-sympathisanten (32634, nr. 23);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 25 juni 2026 inzake jaarrapport EU-Grondrechtenagentschap (22112, nr. 4393);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 25 juni 2026 inzake review accountantswerkzaamheden Wet financiering politieke partijen 2023 (32634, nr. 22);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 22 juni 2026 inzake grondwetsagenda 2026 (31570, nr. 40);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 16 februari 2026 inzake reactie op adviezen Commissie van toezicht financiën politieke partijen in 2025 (32634, nr. 21);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 19 januari 2026 inzake review accountantswerkzaamheden Wet financiering politieke partijen 2022 (32634, nr. 20);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 17 oktober 2025 inzake werkprogramma van het Adviescollege Rechtspositie Politieke Ambtsdragers 2026 (28479, nr. 97);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 3 oktober 2025 inzake onderzoek naar de Nederlandse Grondwet en nieuwe technologie (31570, nr. 39);**

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 16 september 2025 inzake werkprogramma 2026 van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) (36800-VII, nr. 3);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 4 juli 2025 inzake kabinetsreactie op het adviesrapport van de Staatscommissie rechtsstaat "De gebroken belofte van de rechtsstaat. Tien verbetervoorstellen met oog voor de burger" (29279, nr. 981);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 30 juni 2025 inzake stand van zaken verkenning bevoegdheden Nationale ombudsman (36747, nr. 3);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 26 juni 2025 inzake jaarrapport EU-Grondrechtenagentschap (22112, nr. 4091);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 9 mei 2025 inzake kabinetsreactie op het rapport van het adviescollege inzake de werking van artikel 57 van de Grondwet (35896, nr. 28);**
- **de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 19 maart 2025 inzake accountantsprotocol Wet financiering politieke partijen (32634, nr. 19).**

Van dit overleg brengt de commissie bijgaand geredigeerd woordelijk verslag uit.

De voorzitter van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken,
Kisteman

De griffier van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken,
Honsbeek

Voorzitter: Mohandis
Griffier: Van Linschoten

Aanwezig zijn acht leden der Kamer, te weten: Martin Bosma, Tijs van den Brink, Clemminck, Van Meijeren, Meulenkamp, Mohandis, Sneller en Vermeer,

en de heer Heerma, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Aanvang 16.36 uur.

De **voorzitter**:
Ik open de vergadering. Ik heet u van harte welkom bij het commissiedebat Grondwet en democratische rechtsstaat. Ik heet de minister van harte welkom. Alle Kamerleden en iedereen die dit debat op afstand volgt, ook van harte welkom.

Verschillende fracties zijn aangeschoven. Straks beginnen we met de heer Bosma namens de PVV-fractie en dan volgen de heer Clemminck namens JA21, de heer Sneller namens D66, en de voorzitter zal namens PRO ook een inbreng doen. Meneer Bosma, ik geef u het woord. U heeft vijf minuten.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Dank u wel, voorzitter. In de stukken schrijft de minister: Nederland heeft een van de

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

oudste grondwetten ter wereld. Hij gaat terug in de tijd. Ik weet niet of hij ook de Bataafse grondwet of de Unie van Utrecht meeneemt. Hij duikt dus terug in de historie. Tegelijkertijd is dit een zeer actueel debat, want vandaag zagen we toch ook weer het rapport van het SCP, het Sociaal Cultureel Planbureau, waaruit blijkt dat heel veel mensen zich achtergesteld voelen, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, maar ook op het gebied van politieke vertegenwoordiging. Dat geldt voor 28%. Het zijn vooral praktisch opgeleide mensen die zich achtergesteld voelen. Het opleidingsniveau is dus bepalend bij de vraag of mensen zich achtergesteld voelen.

Voorzitter. Dat brengt ons op het onderwerp van vandaag, want onze democratie werkt onvoldoende, omdat er één groep in onze samenleving is die altijd zijn zin krijgt: hoogopgeleid Nederland. Alles wat de groep van universitair opgeleiden wil, wordt uiteindelijk beleid; wetenschappelijk onderzoek bewijst dat. Praktisch opgeleid Nederland vist constant achter het net. Zij mogen wel belasting betalen, maar hun wensen worden systematisch genegeerd. Dat zijn wensen inzake massa-immigratie, sociale zekerheid, Europa, klimaatsocialisme et cetera. We zijn in alles nog steeds een standenmaatschappij en we worden geregeerd door links-liberale regenten, die tevens alle instituties hebben gekoloniseerd: het onderwijs, de media, de ambtenarij, de juridische wereld et cetera. Maar dit kabinet wil het nog erger maken dan het al is door rechters nog meer macht te geven over burgers. Die rechters moeten straks namelijk wetten en maatregelen toetsen aan de Grondwet. Dat betekent een ondermijning van de parlementaire democratie. Die uitholling van de Staten-Generaal zou bij elke parlementariër de alarmbellen moeten doen afgaan.

Voorzitter. Laten we de Grondwet niet te veel op een voetstuk plaatsen. De grondwetswijzigingen van 1983 tonen het modieuze karakter van de Grondwet. Het kopje "sociale grondrechten" verscheen, oftewel: een soort verlanglijstje. De overheid moest voortaan inzetten op bevordering van voldoende werkgelegenheid, artikel 19, op spreiding van welvaart, artikel 20 — let wel: niet het creëren van welvaart maar het spreiden ervan — op het leefmilieu, artikel 21, en op voldoende woongelegenheid. Ook moest Vadertje Staat voortaan voorwaarden scheppen voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en voor vrijetijdsbesteding, artikel 22. Het is dus sindsdien een taak van de overheid om ons zinvol bezig te houden, zodat we niet thuis achter de gladiolen gaan zitten en verpieteren. Prima, hoor, maar moet dat in een grondwet? Kan de minister wellicht eens de balans opmaken van die sociale grondrechten in de Grondwet? Hoe hebben die exact geleid tot verbetering voor de burger? Dit alles is ingezet door een verre voorganger van de minister en ook een partijgenoot van hem, ARP-minister De Gaay Fortman. Ik ben benieuwd hoe de minister daartegenover staat.

Al die wijzigingen zijn ingezet door het kabinet-Den Uyl, dat streefde naar leuke dingen voor linkse mensen. Dat kabinet was weer de nastoot van de sixties. Mede dankzij de CPN kregen we een nieuw artikel 1, een artikel dat de burger meteen vol in het gezicht blaft: gij zult niet discrimineren. Dat is de vastlegging van de welkomstcultuur, de vreemdeling die op geen enkele manier tegen de haren mag worden ingestreken. Sinds die grootscheepse vernieuwing trachten allerlei belangengroeperingen het verlanglijstje nog verder uit te breiden, bijvoorbeeld dat het de taak wordt van de overheid om blijvend het klimaat op aarde te veranderen. Greta Thunberg in de Grondwet dus.

Dat zou allemaal niet zo'n probleem zijn, ware het niet dat er constant voorstellen komen om wetten en maatregelen te toetsen aan de Grondwet, ook van dit kabinet. Dat zou

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

een enorme uitholling betekenen van ons parlement, een devaluatie van de parlementaire democratie. Ons land wordt straks geregeerd door rechters: een groep burgers die niet bepaald een afspiegeling vormt van ons volk en een groep burgers met een bovenmatige voorliefde voor één bepaalde politieke partij, de partij van de twee zesjes. Dat is de partij die juicht als iemand zegt dat er mensen vol op de bek geslagen moeten worden. Het is een extremistische partij, namelijk een partij die de PVV wil verbieden en sociale media wil ondermijnen. Is het handig om een dergelijke groep met die voorkeur over ons te laten heersen?

Dit kabinet wil dat rechters wetten gaan toetsen aan de Grondwet. Dat is vooralsnog geen toetsing van de sociale grondrechten. Het is echter een kwestie van tijd voordat die ook op het menu staan. We zien nu al hoe enthousiast rechters zijn om politiek te bedrijven, bijvoorbeeld bij het opleggen van het klimaatsocialisme in de Urgendazaak. We zien nu al hoe cruciale grondwetsartikelen op z'n D66's worden uitgelegd. Het heilige artikel 1 beschermt de autochtone Nederlanders helemaal niet tegen de zogenaamde positieve discriminatie. Banen gaan bij voorkeur naar allochtonen. Denk ook aan huurwoningen voor asielzoekers of aan de manier waarop de politie bij voorkeur allochtonen aantrekt. Die worden niet beschermd door artikel 1 van de Grondwet. Artikel 3 — alle Nederlanders op gelijke voet benoembaar in de openbare dienst — is eveneens een dode letter. Hoeveel PVV'ers of andere mensen uit de een derde van de bevolking die rechts van de VVD stemt, zijn nou rechter of burgemeester of hoge ambtenaar of zijn vertegenwoordigd in de instituties?

Voorzitter. We zijn een standenmaatschappij. Beter gezegd, we zijn een regentenmaatschappij. De voorstellen van dit kabinet en van deze minister zullen dit allemaal verergeren. Is de minister bereid om deze voorstellen in te trekken?

Dank u wel, voorzitter.

De **voorzitter**:
Voordat ik naar de volgende spreker ga, heb ik zelf een interruptie richting de heer Bosma. Het wordt dus even improviseren. Ik vraag de heer Clemminck om het voorzitterschap even op zich te nemen.

Voorzitter: Clemminck

De **voorzitter**:
Dat doe ik bij dezen. Ik geef het woord aan de heer Mohandis voor een interruptie.

De heer **Mohandis** (PRO):
Ik wilde bijna de heer Bosma vragen om de honneurs waar te nemen voor een interruptie richting hemzelf. Dat was een beetje lastig geweest!

Ik heb een serieuze interruptie. Ik probeer het betoog van de heer Bosma te volgen op het punt van de constitutionele toetsing. Ik weet dat de PVV in het vorige kabinet, het kabinet-Schoof, niet veel verzet heeft gepleegd om dit onmogelijk te maken. Dat leek gewoon geslikt te zijn als zoete koek door de partijleider van de heer Bosma. Ik ben heel erg benieuwd hoe hard dit punt was voor u. Of is dit een draai? Is dit een ander standpunt? Ik ben heel erg benieuwd naar dit betoog, want ik had echt gedacht dat we het op dit punt misschien wel een keer eens zouden worden.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Martin Bosma** (PVV):
We worden het op heel weinig punten eens, vrees ik, meneer Mohandis. Tot mijn grote spijt heeft mijn partij, mijn fractie, dat indertijd ingeleverd bij het formeren van het kabinet. Ik vond dat heel jammer. Mij was niks gevraagd. Maar het is altijd het standpunt van de PVV geweest dat wij tegen die toetsing zijn.

De **voorzitter**:
Een vervolginterruptie van de heer Mohandis.

De heer **Mohandis** (PRO):
Het advies van de staatscommissie ging ook veel verder. Eigenlijk doet het kabinet in onze optiek nog een stapje in de goede richting, maar worden sociale grondrechten buiten beschouwing gelaten. Er zijn best wat Europese landen die die toetsing doen, ook om te voorkomen dat mensen bijvoorbeeld onder het bestaansminimum vallen. Stel dat er ooit een plan zou liggen om de bijstand of de AOW af te schaffen, dan is het natuurlijk een hele gezonde verhouding om staatsmachten beter te laten functioneren. Ik ben dus heel erg benieuwd waarom de PVV dit als een verslechtering en niet als een verbetering van het stelsel ziet.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Ik zie het als een verslechtering, zoals ik net in mijn bijdrage vertelde, namelijk dat het heel veel macht neerlegt bij rechters, die niet gekozen zijn en die geen afspiegeling zijn van het Nederlandse volk. Als mensen onder het bestaansminimum dreigen te komen, waar mijn partij tegen is en de partij van de heer Mohandis ook, dan kunnen wij als politici daar gewoon maatregelen tegen nemen. Dan komen we met een amendement, met een initiatiefwet of met een motie om dat gewoon te verhinderen. Daar hebben we geen rechters voor nodig.

De **voorzitter**:
Dank voor uw reactie. Er zijn verder geen interrupties. Ik draag het voorzitterschap weer over aan de heer Mohandis.

Voorzitter: Mohandis

De **voorzitter**:
Dank u wel, meneer Clemminck. Dan zijn we gekomen bij de volgende spreker van de zijde van de Kamer: de heer Clemminck namens JA21. Uw vijf minuten gaan in.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dank u wel, voorzitter. De Nederlander die nog enige invloed wil hebben op ons land stapt beter de rechtbank binnen dan een stemhokje. JA21 strijdt om de politieke ruimte te vergroten en de juridische ruimte te verkleinen om Nederlanders weer echt zeggenschap te geven over hun eigen nationale gemeenschap en de lokale gemeenschap, en de trias politica weer in balans te brengen. We moeten het politieke primaat herstellen en politieke invloed terugnemen op juristen en rechters. Welke voorstellen gaat de minister doen om het politieke primaat te herstellen?

Voorzitter. Over het maatschappelijk middenveld en de zelfverklaarde verdedigers van onze rechtsstaat, zoals Bas Bijlsma met de Democratie Monitor, Jelle Postma met

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Justice for Prosperity en Klaas Dijkhoff met Voor Ons Nederland, en hun alarmerende en apocalyptische rapporten over de bedreiging van onze Grondwet en rechtsstaat. Verschillende wetenschappers en onderzoeksjournalisten hebben de methodes, onderbouwingen en conclusies van deze organisaties met de grond gelijk gemaakt. Deze drie organisaties zijn geen neutraal maatschappelijk middenveld, het zijn politieke charlatans die zichzelf voordoen als deskundig en neutraal maar in werkelijkheid doen aan misleiding, holle retoriek en onrealistische beloften om aan macht of populariteit te winnen. Voor JA21 is het onbegrijpelijk dat deze organisaties door deze minister worden ingehuurd en betaald voor onderzoek en advies. Is de minister bekend met de kritiek op de methodes, onderbouwing en conclusies van diverse rapporten van deze organisaties? Waarom heeft de minister deze organisaties ingehuurd? Welke opdrachten zijn sindsdien verstrekt of lopen nog? Is de minister bereid na te gaan of deze organisaties wel goede partners zijn voor minister en Kamer en ons hierover te informeren?

Voorzitter. Met Klaas Dijkhoff en Voor Ons Nederland is nog iets anders aan de hand. Ik noem het maar een slimmigheidje, wellicht. Voor Ons Nederland beïnvloedt met grof geld, meer geld dan mijn partij in campagnetijd ter beschikking heeft, de Nederlandse opinie in de cruciale weken rondom de verkiezingen, maar we zullen pas in juni 2027 weten waar dat geld nu eigenlijk vandaan komt. De beweging is gestart in mei 2025, voor de verkiezingen van vorig jaar, en dan is het eerste jaar een zogenaamd verlengd boekjaar. Dat betekent dat we uiterlijk pas 30 juni 2027 kunnen vaststellen, aan de hand van een jaarverslag, waar het geld voor deze stichting vandaan komt. Tot die tijd hoeft VON geen opening van zaken te geven over de financiën. Wel de verkiezingen beïnvloeden, maar pas twee jaar later transparantie geven. Vindt de minister dit nu eigenlijk een gewenste praktijk? Is er nu transparantie? Wat kan de minister doen om deze slimmigheid in de toekomst onmogelijk te maken en is de minister bereid om dat te doen? Hoe beoordeelt de minister dat deze constructie ook tijdens de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2027 ingezet kan worden en wij nog steeds geen inzicht hebben in de financiën van deze partij? Graag een reactie van de minister.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Een heel interessante zaak die de heer Clemminck hier noemt. Ik begrijp dat de spin in het web de Stichting Weerbare Democratie is. Daar zitten een aantal hele rijke types bij, waaronder de voormalig penningmeester van D66. We hebben het vaker gezien dat D66-miljonairs de verkiezingen beïnvloeden door heel veel geld te geven. Dat kan rechtstreeks aan D66 zijn — bijvoorbeeld iemand die heel veel geld heeft verdiend bij Facebook — maar als je hier het spoor terug volgt, kom je ook weer uit bij D66. Is de heer Clemminck daar bekend mee? EW Magazine heeft hierover geschreven. Is hij hier net zo verontrust over als ik?

De heer **Clemminck** (JA21):
Ja, daar ben ik mee bekend en natuurlijk ook met het artikel van EW Magazine. Ik constateer overigens ook dat Bas Bijlsma een oud-PvdA-GroenLinkspoliticus is en volgens mij ook op de kandidatenlijst heeft gestaan voor de parlementaire verkiezingen van vorig jaar. De heer Dijkhoff is natuurlijk een oud-VVD'er. Ik ben inderdaad bekend met de zaken die de heer Bosma net naar voren bracht. Ja, ik vind dat verontrustend, vooral ook omdat van politieke partijen, terecht, veel transparantie wordt gevraagd. We moeten zo'n beetje elke euro die we binnenkrijgen kunnen verklaren, en terecht. Maar ik constateer dat dit geen neutrale middenveldpartners zijn, maar dat ze doen aan politieke

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

beïnvloeding. Ik vind dat die transparantie ook voor deze partijen moet gelden.

De **voorzitter**:
Gaat u door, meneer Clemminck.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dank u wel, voorzitter. Ik was gekomen bij de rode kaart. Weet de minister eigenlijk wat een rode kaart is? Een rode kaart betekent dat iets stopt. In voetbalanalogie: de speler moet stoppen met voetballen en de speler wordt weggestuurd door de scheidsrechter. Uitvoeringsorganisaties zijn geen scheidsrechters. Niet de ambtelijke uitvoeringsorganisaties beslissen of wet of regelgeving doorgaat, maar dat doen wij, de Kamer, want hier ligt immers het politieke primaat. De fractie van JA21 wil de minister vragen vóór zijn reactie op het advies van de Staatscommissie rechtsstaat af te zien van de rodekaartprocedure voor uitvoeringsorganisaties. Alleen al de term "rode kaart" suggereert iets wat er dus niet is. En dat het snel verkeerd kan gaan, weten we. Het suggereert een soort gezagsverhouding die niet bestaat, alsof politieke partijen verantwoording afleggen aan iemand anders dan de kiezer. De Nederlandse orde van advocaten strooide in een invloedrijk broddelwerk scheutig met rode kaarten, bijvoorbeeld voor partijen die langs democratische weg internationale verdragen willen aanpassen. Dat levert je namelijk een rode kaart op. Heel opmerkelijk. De organisatie van de Democratie Monitor — daar zijn ze weer — kent kennelijk het verschil niet tussen de adviserende rol van de Raad van State en de beslissende rol van de Kamer. Erkent de minister dat de term "rode kaart" uiterst ongelukkig is en heel erg verwarrend kan werken? Ik hoor graag een reactie van de minister.

Voorzitter, ik sluit af. JA21 wil dat de Nederlander die nog enige invloed wil hebben op ons land beter het stemhokje in stapt dan de rechtbank.

De **voorzitter**:
U bent aan het einde gekomen van uw betoog? Check. Dan gaan we naar de volgende spreker. Ook aangesloten zijn in ieder geval de heer Meulenkamp van de VVD en de heer Van Meijeren van Forum voor Democratie. Eerder al sloten ook de heer Van den Brink namens het CDA en de heer Vermeer namens BBB aan. Dus we zijn op volle sterkte. De volgende is de heer Sneller namens D66. Uw vijf minuten gaan in.

De heer **Sneller** (D66):
Dank, voorzitter. Een aantal verschillende onderwerpen. Ten eerste de stand van zaken van de versterking waarborgfunctie Awb. Het is jammer dat het wetsvoorstel op deze manier zo is uitgekleed. Uit de antwoorden op de feitelijke vragen bleek dat er nog geen baten in kaart zijn gebracht. Mijn vraag is: gebeurt dat nu wel? En wat gaan we daar dan van terugzien? Het voornemen is nu om in het tweede kwartaal van volgend jaar de wet bij de Raad van State aanhangig te maken. Is de minister bereid om in gesprek met de Raad van State te verkennen of dat een advies zou kunnen zijn van drie Hoge Colleges van Staat, ook omdat zij gezamenlijk, dus ook de Ombudsman en de Rekenkamer, eerder hebben opgetrokken in het traject naar een realistische overheid? Ik denk dat dat interessant zou kunnen zijn, evenals een advies van het Adviescollege toetsing regeldruk, omdat het ook administratievelastenverlichting voor burgers kan opleveren.

Dan de Grondwet en de constitutionele toetsing, die al even genoemd werd. In de consultatieversie wordt gekozen voor een algemene beperkingsclausule. Zonder vooruit

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

te willen lopen op de behandeling van de grondwetswijziging vraag ik: moet dan ook artikel 11 van de Wet algemene bepalingen parallel worden gewijzigd? Heeft het kabinet ook initiatieven daartoe?

Dan liggen er nog een aantal additionele artikelen. Die staan ergens in de Grondwet in een soort bijlage. Die staan er al sinds ongeveer 1983, zoals de heer Bosma ook al aanhaalde. Is de minister bereid om een agenda te maken om die additionele artikelen weg te werken? In de nieuwere grondwetsvoorstellen zien we ook dat ze niet eens meer gebruikt worden, omdat het ook gewoon een lelijk restant is.

Voorzitter. Dan de opening van de Week van de Rechtsstaat. Ik ben er de afgelopen twee jaar geweest en ik heb er elke keer geen bewindspersoon gezien, terwijl het volgens mij een mooi ritueel, een mooi gebruik is. Ik zou daar graag een afvaardiging van het kabinet zien. Is de minister bereid om daar een volgende keer wel aanwezig te zijn, of om in ieder geval te zorgen voor een afvaardiging van het kabinet?

Er is een interessant stuk over de verkenning van de bevoegdheden van de Nationale ombudsman. In andere landen, zoals in Polen, kan de Ombudsman zich ook voegen in rechtszaken, bijvoorbeeld bij de nationale rechtbank, maar ook op Europees niveau. Op Europees niveau, in de Europese wet, is dat mogelijk. Maar dat vraagt wel om een nationale wettelijke grondslag om die bevoegdheid ook te hebben. Mijn vraag aan de minister is of hij bereid is om daarop te reflecteren. Kan hij ingaan op de wenselijkheid om dit ook in Nederland te regelen?

In het coalitieakkoord staat dat het democratisch ethos versterkt zal worden in de hele samenleving, met de Nederlandse Grondwet als fundament. Ook in de vorige coalitieakkoorden was er speciale aandacht voor het belang van de Grondwet. Dat vraagt dan ook om uitwerking in daden. Constitutionele toetsing bijvoorbeeld — ik ben daar wel groot voorstander van — is een goed begin.

Een andere manier is het zichtbaarder maken van de Grondwet. In de afgelopen jaren zijn er ook wat initiatieven in die richting geweest. We hebben sinds kort, naar aanleiding van een motie van collega Omtzigt, ook een mooi grondwetkunstwerk in de zaal hangen, met daarop Thorbecke en de verschillende grondrechten om hem heen. Sinds 2022 luidt de algemene bepaling van de Grondwet: de Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat. Denk bijvoorbeeld aan de vrijheid om je mening te uiten en jezelf te zijn zonder gediscrimineerd te worden. Die gaat ons dus allemaal aan.

Die bescherming is niet vanzelfsprekend. Onze democratie heeft mensen nodig die haar koesteren en voor haar staan. Volgens mij doen symbolen er daarbij toe. Ze maken zichtbaar wat we belangrijk vinden en wat we willen beschermen. De Grondwet staat in elke eed of belofte: we zweren of beloven dat we er trouw aan zijn. Maar fysiek is de Grondwet een grote afwezige bij deze belangrijke ceremoniële momenten. Dat is volgens mij een gemiste kans. In veel andere landen is het gebruik dat bij het afleggen van de ambtseed of belofte de hand op de Grondwet wordt geplaatst. Volgens mij zou dit in Nederland ook een mooi herkenbaar gebaar kunnen worden voor alle Nederlanders, ongeacht je geloof of levensovertuiging. Bovendien zou het bij de belofte ook iets toevoegen aan het nogal kale ritueel. Bij de eed moet je je vingers opsteken. Bij de belofte wordt daar niets over gezegd; je moet maar een beetje kijken waar je je handen houdt en wat je daarmee doet. Ik denk dat het iets zou kunnen toevoegen. Mijn

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

vraag aan de minister is dus: is hij bereid om te zorgen dat iedereen die in het openbaar beëdigd wordt — dat gaat dus om bewindspersonen, Kamerleden, andere volksvertegenwoordigers en politieke ambtsdragers — bij het afleggen van de eed of belofte één hand op de Grondwet legt?

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Ik dank de heer Sneller voor zijn inbreng. De volgende spreker is de heer Van den Brink, van het CDA.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dank u wel, voorzitter. Dit debat heeft wel even op zich laten wachten. De oudste brief op de agenda is alweer van anderhalf jaar geleden, zag ik. Toch is de timing ook niet helemaal ideaal, aangezien we volgende week de BZK-begrotingsbehandeling hebben. Een wijs man zei ooit: elk nadeel heb z'n voordeel. Dat geeft ons meer zendtijd. Daarom licht ik er vandaag een paar punten uit, die ik volgende week dan niet aan de orde zal stellen.

Ik begin met een punt van de Staatscommissie rechtsstaat. Een van de aanbevelingen van de Staatscommissie rechtsstaat is om uitvoeringsorganisaties een rode kaart te kunnen laten trekken. Dat lijkt mij, vanuit de uitvoering bekeken, een begrijpelijk voorstel. Als een uitvoeringsorganisatie aangeeft dat voor een voorstel van de regering de volledige capaciteit van de komende drie jaar nodig is, moet ze daar met enig gewicht iets van kunnen zeggen. Ik las dat het kabinet bezig is met een onderzoek. Er ligt hierover ook nog ergens een motie te versloffen, van Laurens Dassen en Tom van der Lee. Hoe staat het hiermee? Wat is er inmiddels gebeurd? Wat kan de Kamer hierop verwachten van het kabinet?

De staatscommissie heeft het, zoals u weet, ook over grondwettelijke toetsing, de opheffing van het toetsingsverbod uit de Grondwet. Dat is een project van de lange adem; dat is mij inmiddels wel duidelijk. Ik ben benieuwd hoelang onze adem moet zijn. Wat kan de minister zeggen over de planning?

Dan het wetsvoorstel Versterking waarborgfunctie Algemene wet bestuursrecht, een mondvol. Ik heb geleerd dat het niet zomaar een wetsvoorstel is, maar een wetsvoorstel met een behoorlijke aanloop. In de toeslagenaffaire zijn burgers ongemeen hard geraakt door de overheid. Daarna kwam de Staatscommissie rechtsstaat, die benadrukte wat uit de toeslagenaffaire duidelijk werd. Het vertrouwen in de overheid is geschaad en dat moet worden hersteld. Een van de punten is dat er een cultuuromslag nodig is in hoe de overheid met burgers omgaat. Je kunt met enig cynisme zeggen dat het vervolgens via een geheel overheidseigen handelwijze is opgepakt: een ingewikkeld wetsvoorstel, waar 60 uitvoeringstoetsen bij kwamen kijken. Onlangs ontving de Kamer een brief waarin aangegeven werd dat het wetsvoorstel behoorlijk in omvang zou slinken. Daarna hebben we de feitelijkevragenronde gehad. Aan de hand daarvan heb ik nog een paar vervolgvragen.

Als eerste iets waarover ik zeer te spreken ben: in het wetsvoorstel wordt aandacht besteed aan begrijpelijke taal. Niets is namelijk frustrerender dan een brief met ingewikkeld taalgebruik, waar je weinig tot niets van snapt: dat er post van de overheid

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

komt en dat je die leest, maar niet begrijpt, terwijl het grote gevolgen voor je kan hebben. Dat is kwalijk en daar moeten we iets aan doen. Ik vind het dus echt een goed idee dat daar in dit wetsvoorstel aandacht voor is.

Dan terug naar het bredere wetsvoorstel. Het CDA vindt het goed dat de uitvoeringstoetsen serieus zijn genomen. We willen geen valse verwachtingen scheppen. Het wetsvoorstel moet uitvoerbaar zijn. Ik lees in de brief dat door de publieke dienstverleners regelmatig wordt opgemerkt dat onderdelen van het wetsvoorstel zoals persoonlijk contact en maatwerk feitelijk al uitgevoerd worden, maar het opnemen van die onderdelen in de wet zou problematisch zijn omdat de betreffende onderdelen dan niet meer situationeel toegepast kunnen worden. De regering kiest er wel voor om in aangepaste vorm door te gaan met het verankeren van het opnemen van contact met de bezwaarmaker. Nu is dat iets waar in veel gemeenten al goede resultaten mee worden geboekt. Welke mogelijkheden ziet de minister om dit aan te moedigen en te bevorderen en hoe verhoudt dat zich tot de voorgenomen wettelijke verankering? Mijn fractie ziet ook dat een verder risico op juridisering zou ontstaan als een dergelijke verplichting wettelijk wordt vastgelegd en het al dan niet per ongeluk een keer achterwege wordt gelaten. Erkent de minister dat risico en is hier aandacht voor bij verdere uitwerking van het wetsvoorstel?

Tot slot, voorzitter. We mogen ons bevoorrecht weten dat we in een democratisch land wonen, een land met een grondwet die niet ter discussie staat, waarin we het over de grote kernvoorwaarden van de democratie eens zijn, waarin we de uitslagen van verkiezingen niet in twijfel trekken. Dat is niet vanzelfsprekend en dat vraagt om onderhoud. Dat is een opdracht voor de politiek. Ik vind het goed dat we daarover vandaag het gesprek met elkaar voeren.

Ik dank u wel.

De **voorzitter**:
Ik dank u zeer. Dan zijn we gekomen … O, de heer Clemminck heeft een interruptie.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dank u wel, voorzitter.

De **voorzitter**:
Voordat ik u het woord geef, is het goed om te weten dat we vier interrupties hebben in de eerste termijn. Dat nog even ter verduidelijking.

De heer **Clemminck** (JA21):
Een illustere voorganger van de heer Van den Brink, de heer Van Haersma Buma, had grote kritiek destijds op het idee om een constitutionele toetsing in te voeren. Hij zei: dat is eigenlijk altijd politiek en dat kun je eigenlijk niet aan rechters overlaten. Dat is een van zijn kritiekpunten. Een ander kritiekpunt van hem is dat het eigenlijk ook de adviserende rol van de Raad van State verzwakt. Ik ben dus eigenlijk wel benieuwd wat de collega daarvan vindt. Is hij het daarmee eens?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat wetsvoorstel gaan we bespreken zodra het er ligt. In ons verkiezingsprogramma staat dat wij voorstander zijn van constitutionele toetsing. Ik vermoed, maar dat weet ik

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

niet helemaal zeker, dat de uitspraken van meneer Buma gedaan zijn vóór de toeslagenaffaire. Die heeft volgens mij wel duidelijk gemaakt dat de bescherming van burgers echt zwaarder mag wegen. Een definitief oordeel heb ik nog niet, maar dat zal ik zeker meewegen.

De heer **Clemminck** (JA21):
Het mag altijd om nieuwe inzichten te hebben en niet altijd de lijn van een oude partijleider te volgen. Ik hoorde de collega ook zeggen dat juridisering een probleem is. Dan denk ik toch even: gaat een constitutionele toetsing dan niet tot meer juridisering leiden?

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat is niet de bedoeling. Dat hopen we niet. We hopen dat het juist tot meer bescherming voor burgers leidt. Dat is de gedachte daarachter en met dat oog zullen we ook naar het wetsvoorstel kijken.

De **voorzitter**:
De volgende spreker van de zijde van de Kamer is de heer Vermeer namens de BBB. Uw vijf minuten gaan in.

De heer **Vermeer** (BBB):
Dank u wel, voorzitter. Vandaag spreken wij over de Grondwet en de democratische rechtsstaat. Tegenover ons zit de minister van Binnenlandse Zaken, de hoeder van de Grondwet. Dat klinkt heel plechtig, maar die titel krijgt natuurlijk pas betekenis als de minister opkomt voor mensen die door zijn eigen overheid in de knel komen. Daar hoort dus ook werken bij. Een hoeder past op wat hem is toevertrouwd, ook wanneer zijn eigen kabinet daaraan morrelt. Juist die hoeder mis ik nu boerengezinnen lijnrecht tegenover de overheid zijn komen te staan. Dit kabinet stapelt plannen op die diep ingrijpen in hun bedrijf, hun eigendom en hun toekomst. Het platteland is geen tekentafel, want achter iedere hectare zit een gezin dat er keihard voor heeft gewerkt, iedere dag, vaak al generaties lang. Ik wil graag van de minister als hoeder van de Grondwet horen hoe hij aankijkt tegen het beleid dat over alle boerengezinnen en het platteland wordt uitgestort. Welke grenzen stelt deze minister aan beleid dat mensen hun bestaanszekerheid en toekomst afneemt? Hoe zorgt hij er aan de tafel van de Taskforce Landbouw, Natuur en Stikstof voor dat de grondrechten van boeren en hun gezinnen worden beschermd?

Voorzitter. Ik ben benieuwd naar het antwoord op mijn vragen, want voor boeren blijft het oorverdovend stil vanuit deze minister, terwijl hun grondrechten door het kabinet ernstig ingeperkt worden. Gelukkig is er de Nationale ombudsman. Die is niet stil. De Nationale ombudsman onderzoekt wat al dit overheidsbeleid inmiddels heeft gedaan met het dagelijks leven van boeren. De resultaten hiervan worden in november verwacht. De voortdurend veranderende regels en de onzekerheid over de toekomst zijn voor hem aanleiding geweest voor dit onderzoek. Al in juni heeft BBB de minister van Binnenlandse Zaken gevraagd of hij de Kamer binnen vier weken na het verschijnen van het rapport een kabinetsreactie kan toesturen. Hij gaf toen aan dat vier weken wel erg kort was, maar beloofde de wens voor een snelle kabinetsreactie door te geven aan de minister van Landbouw.

Over dat antwoord hebben we toch nog even nagedacht. Eigenlijk is het een raar

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

antwoord. Sowieso is het al raar dat vier weken kort zou zijn. Zeg dat maar tegen al die boerengezinnen die met hun rug tegen de muur staan. Maar welke verantwoordelijkheden neemt deze minister zelf, vraag ik hem. Kan hij hier nu alsnog toezeggen dat hij vanuit zijn taken als minister van Binnenlandse Zaken samen met de minister van Landbouw hierop wil reageren?

Voorzitter. Ik val in herhaling; dat weet ik. Boeren staan met hun rug tegen de muur, niet alleen door het nieuw aangekondigde beleid van dit kabinet, maar ook door al bestaand beleid, zoals de Woo. Voor veel boeren is het bedrijfsadres ook hun woonadres. Openbaarheid is belangrijk, maar privacy en veiligheid zijn dat ook. Artikel 10 van de Grondwet geldt ook achter de staldeur. De Kamer heeft onze motie aangenomen om te onderzoeken of gegevens op een hoger abstractieniveau openbaar gemaakt kunnen worden, bijvoorbeeld per postcodegebied, zodat niet meer direct herleidbaar is welk individueel boerengezin erachter zit. Wat is hiervan de voortgang, vraag ik de minister. Welke mogelijkheden worden juridisch onderzocht, zowel nationaal als Europees?

Voorzitter. Bij de Woo vraagt BBB om betere bescherming van burgers. Maar wanneer de overheid mensen al heeft benadeeld, moet zij ook herstellen wat is misgegaan; dat is hier al eerder genoemd. Daarom dienden wij een motie in die het kabinet verzocht om na rechterlijke uitspraken over tekortschietende compensatie steeds actief te beoordelen of breder herstel nodig is, en de Kamer daarover te informeren. Een redelijk verzoek wat ons betreft. Als de rechter vaststelt dat de overheid te weinig heeft vergoed, moet zij toch zelf nagaan of ook anderen daardoor zijn benadeeld? Je laat toch niet iedereen afzonderlijk naar de rechter stappen om hetzelfde probleem aan te kaarten? Toch ontraadde staatssecretaris Van Bruggen onze motie. Volgens haar was het aan de verantwoordelijke ministeries om eventueel actie te ondernemen. Dat kan toch niet zo zijn? De overheid weet dankzij een gerechtelijke uitspraak dat de compensatie niet deugt. Dan ga je toch niet wachten tot de volgende gedupeerde een rechtszaak begint?

Daarom vraag ik de minister: waarom verdedigt dit kabinet die verantwoordelijkheid, die volgens ons vanzelfsprekend is, in dit geval niet? Is deze minister alsnog bereid een kabinetsbrede werkwijze hiervoor af te spreken en de Kamer daarover te informeren? Voorbeelden hiervan zijn de pelsdierhouders, die als groep niet allemaal gecompenseerd zijn, maar ook de box 3-slachtoffers. Degenen die geen klacht hebben ingediend, vallen buiten de herstelactie en moeten zelfs nog meebetalen aan de herstelactie voor de rest. Gekker kun je het niet maken.

Voorzitter. Wij kunnen alleen het vertrouwen herstellen wanneer de overheid zelf haar fouten rechtzet zonder dat iedere burger daarvoor opnieuw moet vechten.

Daar wil ik het bij laten. Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel, meneer Vermeer. De volgende spreker is de heer Meulenkamp namens de VVD.

De heer **Meulenkamp** (VVD):
Dank u wel, voorzitter. Een goed functionerende democratische rechtsstaat vraagt om vertrouwen tussen overheid en inwoners. Dat vertrouwen begint bij een betrouwbare en toegankelijke overheid. De VVD wil een overheid die werkt voor mensen. Het

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

vertrouwen in de overheid moet worden hersteld. Dat doen we wat ons betreft niet door steeds meer regels en beleid te maken, maar door te kijken naar wat er wél mogelijk is. We hebben bestuurders en ambtenaren nodig die meedenken in plaats van alleen kijken naar waarom iets niet kan. Maatwerk moet weer vanzelfsprekend worden.

Ik ben daarom positief over de voorstellen van de minister om de overheid burgergerichter te maken en procedures te verbeteren. Mijn vraag aan de minister is: hoe gaat hij ervoor zorgen dat deze cultuurverandering daadwerkelijk van de grond komt? Het wordt namelijk al heel erg lang geroepen.

Dan de Nationale ombudsman. De VVD vraagt zich af of de uitbreiding van de bevoegdheden van de Nationale ombudsman wenselijk is. De oplossing ligt wat ons betreft bij de overheid zelf. Als een gemeente een overheidstaak uitbesteedt aan een private organisatie, moet de gemeente verantwoordelijk blijven voor de behandeling van klachten. Wie een probleem heeft met de uitvoering van een gemeentelijke taak, moet hiervoor bij zijn gemeente terechtkunnen. De overheid moet aanspreekbaar blijven op haar eigen taken en moet voorkomen dat burgers verdwalen tussen de verschillende loketten. Een inwoner die een probleem heeft met de uitvoering van een gemeentelijke taak, moet gewoon bij de gemeente terechtkunnen. We moeten voorkomen dat mensen van het ene naar het andere loket worden gestuurd. Mijn vraag aan de minister is dan ook: is het kabinet van plan de bevoegdheden van de Nationale ombudsman uit te breiden? Hoe kijkt de minister naar het alternatief, zoals hij in zijn eigen brief schreef, om bestuursorganen zelf verantwoordelijk te houden voor deze klachten?

Tot zover, voorzitter.

De **voorzitter**:
U bent aan het einde van uw inbreng gekomen.

De heer **Clemminck** (JA21):
Ik ben benieuwd of collega Meulenkamp van de VVD het ermee eens is dat je, als je aan constitutionele toetsing doet, de rechter betrekt bij een politieke discussie. Zo ja, is dat dan niet onwenselijk?

De heer **Meulenkamp** (VVD):
Ik kijk even naar de heer Van den Brink. Ik sluit me aan bij wat hij zei. Ik wacht de voorstellen van de minister op dat vlak af. Ik denk dat een aantal zaken heel slecht zijn gevallen bij onze eigen inwoners. De heer Van den Brink gaf dat aan over de toeslagenaffaire; de minister schrijft het ook in de stukken. Ik denk dat we daar in komende wetgeving heel goed naar moeten kijken.

De **voorzitter**:
Dit is uw laatste interruptie, meneer Clemminck.

De heer **Clemminck** (JA21):
Dat je de rechter betrekt bij een politieke discussie en dat dat onwenselijk is, is op zichzelf een gedachte van mij, maar het was ook een citaat van enige tijd geleden van een partijgenoot van de heer Meulenkamp, de heer Ellian. Ik ga er dus een beetje van uit dat de collega van de VVD het daarmee eens is. Ik kijk ook naar het verkiezingsprogramma van de VVD. Daar stond heel duidelijk in: we zijn tegen

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

constitutionele toetsing van de Grondwet. Dat zou aan de politiek moeten zijn; het zorgt er inderdaad voor dat de rechter op de stoel van de politiek gaat zitten. Dat komt uit het verkiezingsprogramma van de VVD. Moet ik dan simpelweg constateren dat de VVD dat maar heeft weggegeven in de formatie?

De heer **Meulenkamp** (VVD):
U mag concluderen dat wij gaan kijken wat er van de kant van de minister richting de Tweede Kamer gaat komen. Dan gaan wij opnieuw een oordeel vellen.

De **voorzitter**:
Dank u wel. De volgende spreker is de heer Van Meijeren, van Forum voor Democratie. Uw vijf minuten gaan in.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Voorzitter, dank u wel. "De Grondwet waarborgt de grondrechten en de democratische rechtsstaat", zo luidt de algemene bepaling van onze Grondwet. Toen die bepaling in het leven werd geroepen en hier in de Kamer behandeld werd, heb ik ervoor gewaarschuwd dat we niet al te hoge verwachtingen moeten hebben van die bepaling, want de Grondwet als zodanig waarborgt helemaal niets. In de grondwet van China, bijvoorbeeld, staan het recht op betoging, vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid. Hetzelfde geldt voor de grondwet van Noord-Korea. En nee, ik zeg niet dat wij op dit moment in een land als Noord-Korea leven, maar ik waarschuw ervoor dat een grondwet uiteindelijk niets meer is dan een stuk papier of wat letters op een beeldscherm.

Of grondrechten en de democratische rechtsstaat gewaarborgd worden, valt of staat met de goede trouw van de instituties om altijd het belang van het Nederlandse volk voorop te stellen en het besluitvormingsproces niet te laten beïnvloeden door oneigenlijke belangen ten koste van het algemeen belang. In de praktijk zien we helaas dat de instituties in Nederland niet te goeder trouw handelen. Ik heb daar in tal van debatten voorbeelden van gegeven en ik heb het uitvoerig toegelicht. Het interessante is dat een groot deel van de uitholling van de democratische rechtsstaat juist plaatsvindt onder het voorwendsel de democratische rechtsstaat te beschermen. Daarbij valt op dat de klassieke definitie van de democratische rechtsstaat verschuift. Het klinkt heel orwelliaans wanneer ik leden van dit kabinet hoor spreken over "het belang van de vrijheid van meningsuiting" en hen hoor zeggen "om de vrijheid van meningsuiting te waarborgen, gaan we desinformatie op social media tegen". Ik hoor hen zeggen: het demonstratierecht is van fundamenteel belang en om dat te beschermen gaan we verdere beperkingen aan het demonstratierecht opleggen. Dat is eigenlijk continu de trend.

Een van de verklaringen daarvoor is dat op dit moment, in de woorden van de regering, de democratische rechtsstaat niet zozeer meer draait om het beschermen van burgers tegen de overheid, waarvoor hij in het leven is geroepen, maar juist om het tegengaan van wantrouwen in de overheid.

De **voorzitter**:
Ik zocht een punt, meneer Van Meijeren, zodat er een interruptiemogelijkheid is.

De heer **Vermeer** (BBB):

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Ik zou graag horen van de heer Van Meijeren op welke beperkingen hij doelt. Ik neem toch aan dat hij er wel achter staat dat gezichtsbedekking verboden wordt of is. Wat vindt de heer Van Meijeren daarvan?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Nee. Wij zijn fel tegenstander van het verbod op gezichtsbedekkende kleding bij demonstraties, om de eenvoudige reden dat daar geen enkele noodzaak voor is. Burgemeesters kunnen op dit moment al gezichtsbedekkende kleding verbieden wanneer daar reden voor is. We zien alleen in de praktijk dat er willekeurig wordt gehandhaafd. Bij een recente demonstratie op het Malieveld werd het iedereen verplicht om de gezichtsbedekkende kleding af te doen, omdat de demonstratie anders verboden zou worden. Een paar weken later zagen we dat dat in Amsterdam geen enkel probleem vormt, dus het valt of staat bij de wijze waarop burgemeesters hier gebruik van maken. Ik wijs op het belang, het recht, om ook anoniem te kunnen deelnemen aan demonstraties. Op dit moment zet de politie tal van gezichtsherkennende camera's, microfoons, noem het allemaal maar op, in. De BBB pleit er zelfs voor om dat nog verder te intensiveren, waardoor heel veel mensen die ik spreek zeggen: "Ik wil heel graag demonstreren, maar iedereen loopt daar met camera's rond. Ik kan vanmiddag op social media staan, wat mijn werkgever en mijn sociale omgeving dan zien." Ik vind het ook heel belangrijk, juist om dat demonstratierecht te waarborgen, dat mensen om welke reden dan ook — er zijn tal van redenen om anoniem te willen zijn — anoniem kunnen zijn bij demonstraties.

De heer **Vermeer** (BBB):
In welke gevallen vindt de heer Van Meijeren het dan wel toegestaan om dat te verbieden? Hij zegt net namelijk in een tussenzin dat het soms wel nodig is, bijvoorbeeld bij mensen die geweld plegen en vervolgens niet geïdentificeerd kunnen worden. Vindt de heer Van Meijeren dat die mensen maar gewoon rond moeten blijven lopen?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De Wet op de openbare manifestaties is heel duidelijk. Gezichtsbedekkende kleding kan op dit moment verboden worden, wanneer er vrees is voor wanordelijkheden. Het oordeel daarover is aan de burgemeester. Zodra mensen met gezichtsbedekkende kleding strafbare feiten plegen, is de Wet openbare manifestaties niet meer van toepassing. Dan is er geen sprake meer van een manifestatie; dan is er sprake van een strafbaar feit. Vervolgens is het aan de politie om strafbare feiten op te sporen en te vervolgen. Maar we moeten niet het enkele feit van het dragen van gezichtsbedekkende kleding, om je eigen anonimiteit te beschermen en zonder dat je enig strafbaar feit pleegt, gaan criminaliseren.

De heer **Vermeer** (BBB):
Vindt de heer Van Meijeren het dan wel oké dat de beslissing om gezichtsbedekkende kleding bij een demonstratie wel of niet toe te staan nu afhankelijk is van de willekeur van een individuele burgemeester, wellicht zelfs van de politieke kleur van die burgemeester?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Het is een zeer terecht punt dat het ontzettend zorgelijk is dat burgemeesters hun politieke opvattingen daar een rol bij laten spelen. Burgemeester Halsema van Amsterdam heeft aangegeven niet op te treden tegen een Black Lives Matter-

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

demonstratie, omdat zij het onderwerp te belangrijk vindt. Een paar weken later liet ze coronademonstranten met grof en buitensporig politiegeweld weghalen. Toen vond ze het niet belangrijk om te de-escaleren en nare beelden te voorkomen. Burgemeesters zouden dit soort overwegingen niet mogen betrekken; dat doen ze wel. Forum voor Democratie pleit daarom voor gekozen burgemeesters, zodat juist ook burgemeesters bij dit soort vergaande bevoegdheden als het inperken van grondrechten ook een democratisch mandaat hebben om dat te kunnen doen.

De **voorzitter**:
Gaat u door met uw betoog.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Voorzitter. Ik had het erover dat onder het mom van het beschermen van de democratische rechtsstaat, die rechtsstaat in werkelijkheid juist wordt uitgehold en dat de AIVD het op dit moment niet meer van belang vindt of mensen de wet overtreden, maar wel of er sprake is van zogenaamde ondermijning van de democratische rechtsorde. Daarbij zegt de AIVD: het fundament van de democratische rechtsorde is vertrouwen. Alle activiteiten die het vertrouwen in de overheid zouden kunnen verminderen, worden op dit moment door de AIVD als ondermijnend en daarmee zelfs als extremistisch beschouwd. Als het dan toch gaat over vertrouwen, zou ik de minister een aantal vragen willen stellen. Het is mij namelijk opgevallen dat ik de afgelopen maanden in een aantal debatten keer op keer onjuiste en zelfs leugenachtige antwoorden krijg van de minister op hele concrete, specifieke vragen. Zo heb ik hem op enig moment gevraagd hoe hij kijkt naar die definitieverschuiving van de AIVD, die eerst zei "het verschil tussen activisme en extremisme valt of staat bij of je de wet overtreedt of niet" en nu zegt "nee, de vraag is of je de democratie ondermijnt". Onder "ondermijnende activiteiten" verstaan ze ook het verspreiden van desinformatie, het verspreiden van complottheorieën en tal van activiteiten die niet strafbaar zijn, maar nu toch een onderwerp kunnen worden van onderzoek door de AIVD. De minister ontkent dat die definities veranderd zijn. Hij zegt: die definities zijn niet veranderd, punt.

Ik vroeg hem waarom hij de aanbevelingen van het WODC niet opneemt bij zijn pogingen om het demonstratierecht verder in te perken. Hij geeft aan dat hij wel de aanbevelingen van het WODC overneemt, terwijl de onderzoekers van het WODC zelf aangeven: de minister neemt onze aanbevelingen niet over. De minister zei: de AIVD is geen waarheidspolitie en doet geen onderzoek naar of berichten juist of onjuist zijn. Ik wijs naar publicaties van de AIVD waarin letterlijk staat dat het noodzakelijk is om de juistheid van specifieke boodschappen te beoordelen om in te schatten of een bepaald narratief de democratische rechtsstaat ondermijnt.

Voorzitter. De minister kan zich natuurlijk vergissen en hoeft niet elk rapport en iedere webpagina bij de hand te hebben, maar als hij nadat er geschorst wordt, glashard ontkent wat zwart op wit staat, roept dat wel vragen op over de goede trouw van deze minister. Daarom zou ik de minister willen aanraden om zelf eerlijk en integer te antwoorden, in plaats van wantrouwen op alle manieren onmogelijk proberen te maken.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Dan komen we bij de volgende spreker. Die kan pas spreken als de heer

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Bosma het voorzitterschap overneemt.

Voorzitter: Martin Bosma

De **voorzitter**:
En dan nu de grote ontknoping van de eerste termijn! Ik geef graag het woord aan de heer Mohandis voor vijf minuten.

De heer **Mohandis** (PRO):
Voorzitter, dank u wel. Laat ik ermee beginnen me aan te sluiten bij wat de heer Van den Brink zei over veel onderwerpen die al een tijdje liggen. Ik noem maar even, niet onbelangrijk, het rapport "De gebroken belofte van de rechtsstaat". Dat is wat mij betreft toch wel een van de hoofdpunten van dit debat. Er zijn veel aanbevelingen gedaan en het kabinet lijkt — ik zeg "lijkt" — de handschoen te willen oppakken om een deel van die aanbevelingen serieus uit te voeren.

We zijn positief over bijvoorbeeld het gedeeltelijk afschaffen van het toetsingsverbod, maar we wijzen er ook op dat het advies veel breder was en dat het debat dat destijds in de Kamer werd gevoerd veel breder was dan alleen maar kijken naar de klassieke grondrechten. Ik snap ook wel dat het complex is om het uit te breiden, maar ik zeg er gelijk bij: we hoeven in Nederland het wiel niet helemaal opnieuw hoeven te uit te vinden als we kijken naar wat er in andere landen gebeurt. Ik had net al een debatje met de heer Bosma over de volgende vraag. Stel dat er een voorstel zou liggen — ik kan me niet voorstellen dat daar een meerderheid voor zou zijn — om de AOW of de bijstand af te schaffen. Dan zou het heel gezond zijn om ons de controlerende taak te laten vervullen, maar het is belangrijker om de rechter de mogelijkheid te geven om ook die sociale grondrechten te toetsen. Ik ben wel benieuwd naar een reflectie van de minister op dit punt.

Dan het punt over de rodekaartprocedure, de noodremprocedure. Er ligt een aangenomen motie van onder andere onze fractie en die van Volt. Ik wil dit toch wel iets serieuzer onderstrepen. Dit is niet een kwestie van of zij op onze stoel gaan zitten, "ons" zijnde de politiek. Wat ons betreft hebben wij ook als Kamer een verantwoordelijkheid richting die uitvoering. Er wordt al meerdere malen aangegeven dat de politiek de neiging heeft — ik steek mijn hand in eigen boezem — om te overvragen, want we willen veel en we willen snel. Maar er ligt veel bij de uitvoering. Het is ingewikkeld. Het toeslagenschandaal en andere voorbeelden laten ook zien dat het echt kan vastlopen in die uitvoering en dat wetgeving niet begrepen wordt of verkeerd wordt geïnterpreteerd, of dat de hardheid die wij meegeven vanuit de Kamer voor de mensen totaal verkeerd uitpakt. Wat ons betreft is dit wel iets dat we serieus moeten wegen.

We hebben ook de trialogen in het leven geroepen, dit jaar voor het eerst. Dat is heel interessant. Daarin gaan Kamer, beleid en uitvoering gewoon het gesprek met elkaar aan, zo van: waar staan we nu eigenlijk en werkt het zoals het nu gaat? Natuurlijk ligt het primaat hier, want wij zijn gekozen, maar we kunnen niet blind zijn voor waar de uitvoering tegen aanloopt. Wat ons betreft verdient dit dus wel verdere uitwerking. Daar zijn wij dus ook benieuwd naar.

Voorzitter. Dan de slagvaardige overheid. Daar ga ik meer over zeggen bij de begrotingsbehandeling, zeg ik er als een soort disclaimer bij. Het debat over

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

slagvaardige overheid is verplaatst. Het kabinet kwam afgelopen maandag, gisteren, met een brief. Daar kunnen we van alles van vinden, maar er zijn twee punten die ik nu toch met u allen wil delen. Ten eerste is dat onze zorg is dat dit al twintig jaar wordt geroepen. Als we nu naar deze brief kijken is het, nog los van alle politieke oordelen die je daarover kunt vellen, gedoemd te mislukken als het een getal is dat losgelaten wordt op alles, uitzonderingen daargelaten. Alle VVD-ministeries zijn namelijk uitgezonderd, zeg ik maar even heel plat. Voor de rest is het gewoon een keiharde taakstelling, die, als we haar zo uitvoeren zonder dat we daar een takendiscussie over voeren, landt in de uitvoering. Daar kunnen we het politieke debat over voeren, maar dit is gewoon hakken op de uitvoering en op het niet bereikbaar zijn als overheid. Sorry, dat vind ik gewoon een totaal verkeerde richting. Ik zal daar langer bij stilstaan tijdens de begrotingsbehandeling, maar wij vinden dit een hele rare aanvliegroute. Wordt vervolgd, zou ik willen zeggen.

Over de Awb is al het nodige gezegd. Hoe staat het met dat nieuwe wetsvoorstel? Ook hier maken we ons zorgen in relatie tot die slagvaardige overheid. Hoe gaat het precies uitpakken? Wanneer kunnen we iets verwachten? Graag een reactie.

Er is al gesproken over de bevoegdheden van de Nationale ombudsman. Het idee leeft om de taken zo uit te breiden dat ook klachten over de hele uitvoering, onder de noemer "uitvoering publieke taken", een taak wordt van de Nationale ombudsman. Hoe zit dat nou precies? Waar staat dat nu? Graag een reactie.

Voorzitter. Dan kom ik op het punt van de digitale bescherming van grondrechten. Het vorige kabinet heeft hierover een brief gestuurd in oktober 2025. Hoe gaat dit kabinet hier concreet mee verder? Een belangrijk element is het recht op menselijk contact. Onder de nieuwe AI-wet van de EU, ofwel de AI Act, moet er een human in the loop zijn bij alle AI-processen die keuzes maken over burgers. Wij geloven er niet zo in dat AI het menselijk contact van de overheid kan vervangen, maar dat daargelaten. Wij maken ons zorgen en zijn heel erg benieuwd hoe het kabinet dit bewaakt. Hoe kijkt het kabinet naar het recht op menselijk contact en het verbeteren van het recht op analoge alternatieven voor digitale diensten? Hoe zorgen we ervoor dat burgerschap niet afhangt van digitale vaardigheden? Ik ben heel erg benieuwd hoe de minister reflecteert op dat hele pakket.

Voorzitter, ik ben vier seconden over mijn tijd. Ik hoop dat u mij dat vergeeft.

De **voorzitter**:
Ja, maar in tweede termijn zal ik dat aftrekken van uw spreektijd.

De heer **Mohandis** (PRO):
Laten we dat afspreken.

De **voorzitter**:
De heer Mohandis is weer voorzitter.

Voorzitter: Mohandis

De **voorzitter**:
Dank u wel, meneer Bosma, voor het vervangen zojuist. Dan komen we aan het einde van de eerste termijn van de zijde van de Kamer. Ik had net al, voordat meerdere

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Kamerleden aanschoven, een gesprek met de eerste drie sprekers en de minister over hoelang we zullen schorsen. Inclusief de dinerpauze kwam ik op 50 minuten. Met uw goedvinden doen we ook de dinerpauze erbij en gaan we om 18.15 uur verder. Ik schors de vergadering.

De vergadering wordt van 17.25 uur tot 18.18 uur geschorst.

De **voorzitter**:
Ik ga gewoon beginnen. Het is al een paar minuten over tijd. Ik heropen de vergadering. We zijn nog steeds bij hetzelfde debat, het commissiedebat Grondwet en democratische rechtsstaat. We zijn inmiddels bij de eerste termijn van de zijde van het kabinet. Ik zeg even tegen de leden dat ik begin met vier interrupties per persoon richting het kabinet. Dan kijken we hoe het loopt. Ik geef minister Heerma het woord.

Minister **Heerma**:
Dank u wel, voorzitter. Het was weer een diverse eerste termijn van de kant van de Kamer, met sprekers die blij waren dat zij alvast spreektijd richting de begroting konden gebruiken dan wel aankondigden welke onderwerpen ze daar aan de orde gaan stellen. Sommigen vonden de timing van het debat daarmee niet goed. Over dat laatste kan ik natuurlijk heel weinig zeggen. Volgens mij zou het debat oorspronkelijk eerder plaatsvinden en hebben we toen het plenaire debat over de staat van de rechtsstaat samen met de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid gehad. Overigens heeft zij dat debat vandaag samen met de minister van Justitie en Veiligheid in de Eerste Kamer.

Het is goed dat we met elkaar spreken over dit fundamentele onderwerp, onze Grondwet en de democratische rechtsstaat. Dat gesprek is belangrijk, omdat het voortbestaan van onze vrijheid en democratie niet vanzelfsprekend zijn. We moeten vandaag de dag ook koesteren dat wij in een democratische rechtsstaat leven en een grondwet hebben die grondrechten en de democratische rechtsstaat waarborgt. Het is belangrijk om dat te blijven herhalen.

Onze democratie moeten we niet alleen tegen dreiging van buitenaf beschermen, maar ook weerbaarder maken. Dat doen we op dit moment door een aantal voorstellen tot wijziging van de Grondwet. Er zijn in dit debat over met name één daarvan vragen gesteld door partijen die daar voorstander van zijn en door een aantal partijen die daar geen voorstander van zijn, namelijk over het voorstel voor constitutionele toetsing. Ik loop de andere ook even langs.

Er lopen op dit moment grondwetsvoorstellen naar aanleiding van het kabinetsstandpunt over staatscommissie-Remkes wat betreft het parlementair stelsel. Het gaat dan onder andere over het terugzendrecht van de Eerste Kamer, de verkiezingswijze van de Eerste Kamer en de procedure tot herziening van de Grondwet in verenigde vergadering. Ik heb in een brief die hier geagendeerd is, aangegeven dat wij, als uw Kamer zou hebben ingestemd met de invoering van het terugzendrecht, de behandeling van deze drie voorstellen gezamenlijk in de Eerste Kamer willen behandelen.

Verder heb ik in mei dit jaar samen met de minister van Justitie en Veiligheid twee voorstellen bij uw Kamer ingediend ter modernisering van de procedure bij vervolging van ambtsdelicten van bewindslieden en Kamerleden. Die procedure is op dit moment verouderd. De kans bestaat dat eventuele politieke motieven om wel of geen vervolging

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

in te stellen daarbij te veel een rol spelen. Daarom doen we daarvoor een voorstel tot grondwetswijziging.

Verder is er voor de zomer een voorstel tot verduidelijking van artikel 56 van de Grondwet aan de Raad van State voorgelegd. Dat regelt dat een Kamerlid in beginsel niet gelijktijdig bewindspersoon en Kamerlid kan zijn, met één uitzondering, namelijk wanneer een kabinet demissionair is.

Bovendien is het voorstel tot wijziging van artikel 57a van de Grondwet voorgelegd aan de Raad van State. Daarmee wordt het mogelijk om Kamerleden te laten vervangen in de periode dat ze demissionair bewindspersoon zijn. Dit voorstel is er gekomen naar aanleiding van een discussie hierover een aantal jaar geleden.

Tot slot werken we dus aan het voorstel om rechtelijke toetsing aan klassieke grondrechten mogelijk te maken, inclusief de introductie van een aanvullende algemene beperkende clausule. Het voorstel is vlak voor het zomerreces ter advisering ingediend bij de Raad van State. Ik zal hier in mijn blokjes specifiek op terugkomen.

Het was wat zoeken naar de indeling van de blokjes, omdat de vragen veel kanten op gingen. We beginnen bij de Grondwet. Daarbij zal de constitutionele toetsing de boventoon voeren. Dan zijn er vrij veel vragen gesteld over de Awb. Die beantwoord ik in een blokje relatie burger-overheid. Dan doe ik de rest in het blokje varia. Ik zie de heer Bosma al zeer enthousiast zijn.

De **voorzitter**:
Is varia echt al het overige, of een beetje?

Minister **Heerma**:
Dit is een gewetensvraag. We zijn ook echt een beetje op zoek naar hoe we dit gaan doen. We doen met name Awb in het tweede blokje, over de relatie tussen burger en overheid, maar daar zit meer in. De rest zit in het laatste blokje. Altijd als de heer Bosma aanwezig is in een debat, noem ik dat blokje "varia".

De **voorzitter**:
Het was ook een serieuze vraag in verband met de orde. We hebben dus drie blokken. Oké. Dan is het aan de leden om dat goed te volgen. Gaat u verder.

Minister **Heerma**:
De heer Bosma begon zijn betoog met de stelling dat ons land wordt geregeerd door rechters, en wel door rechters met een voorliefde voor een bepaalde partij die hetzelfde getal twee keer in de naam heeft. Ik bestrijd met klem dat dit land wordt geregeerd door rechters van welke kleur dan ook en met welke politieke voorkeur dan ook. We hebben in Nederland een zeer uitgebalanceerd stelsel van machtenscheiding en machtenspreiding. Het primaat ligt hier bij de politieke staatsmachten, bij het parlement en bij de regering. Het is wel essentieel dat in een democratische rechtsstaat de rechtmatigheid van wet- en regelgeving kan worden beoordeeld door onafhankelijke rechters. Dat doen rechters in Nederland in mijn beleving in het algemeen met gepaste terughoudendheid en met veel gevoel voor hun plaats in onze trias politica. Zo komt het in Nederland maar zelden voor dat bepalingen uit wetten door rechters onverbindend worden verklaard vanwege strijd met hoger recht zoals mensenrechtenverdragen.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

In het verlengde van het betoog van de heer Bosma vroeg de heer Clemminck of de minister voorstellen gaat doen om het primaat van de politiek te herstellen. Deze vraag vooronderstelt echter dat dat primaat op dit moment niet bij de politiek ligt. Dat herken ik niet; de wetgevende macht ligt zoals de Grondwet voorschrijft, en zoals het hoort, expliciet bij parlement en regering. Ik ga dus geen voorstellen doen om een politiek primaat te herstellen waarvan ik niet van mening ben dat het er op dit moment niet is.

De heer Sneller had vrij veel vragen, die soms ook behoorlijk specifiek waren. Ik ga nu in op één punt rondom artikel 11 van de Wet algemene bepalingen. Gevraagd werd of dat artikel parallel gewijzigd zou moeten worden naar aanleiding van de consultatieversie van de constitutionele toetsing en de algemene beperkingsclausule. Mijn antwoord op dit moment is dat ik denk dat de algemene beperkingsclausule in het wetsvoorstel Constitutionele toetsing het kabinet niet ertoe dwingt om artikel 11 van de Wet algemene bepalingen te wijzigen. Dit artikel stelt dat de rechter in geen geval innerlijke waarden of billijkheid van de wet mag beoordelen, maar dat is niet waartoe de algemene beperkingsclausule de rechter een bevoegdheid geeft. Dit is mijn eerste antwoord, maar het betreft zo'n specifiek juridische vraag dat ik zou willen voorstellen dat we bij de verdere bespreking van dit wetsvoorstel hierop terugkomen. Dan zal ik er in de schriftelijke beantwoording ook nader op ingaan.

De heer Van den Brink van het CDA vroeg naar de planning van constitutionele toetsing. Er sprak wat ongeduld uit de toonzetting van zijn inbreng. Enerzijds snap ik dat ongeduld, maar aan de andere kant is grondwetswijziging een serieuze zaak, alleen al vanwege het verschil van mening dat ook in dit debat al merkbaar is tussen partijen. We moeten niet over één nacht ijs gaan bij grondwetswijzigingen; we moeten dat zorgvuldig doen. Ik zal de heer Van den Brink dan ook vragen om zijn geduld daarbij in acht te nemen.

Dan in antwoord op zijn vraag het volgende. Het voorstel tot invoering van constitutionele toetsing door de rechter is afgelopen juli aan de Afdeling advisering van de Raad van State aangeboden voor advies. We verwachten dat advies van de afdeling nog dit jaar te ontvangen en zullen daarna zo spoedig mogelijk een nader rapport opstellen. We streven ernaar om het voorstel met nader rapport aan het begin van het nieuwe jaar bij uw Kamer in te dienen. Ook gegeven de insteek in dit debat vermoed ik dat wij daar dan nog uitvoerig met elkaar over zullen spreken.

De heer Bosma, die zoals altijd zijn geschiedenisboeken goed kent — hij verwees daar ook naar — vroeg mij onder verwijzing naar de echte grote grondwetsherziening in de jaren tachtig om de balans op te maken van de sociale grondrechten in de Grondwet. Ook hier ga ik zeggen dat dat zo'n groot onderwerp is dat het interessant is om dit gesprek te blijven voeren ook wanneer we het hebben over constitutionele toetsing. Maar ik wil er nu, in dit debat, wel het eerste antwoord op geven. Als je de sociale grondrechten in de Grondwet leest, zie je dat deze vooral bedoeld zijn als instructienorm en inspanningsverplichting voor de wetgever en het bestuur. Daarin ligt hun waarde en dat was ook de bedoeling van de grondwetgever in 1983, waar de heer Bosma naar verwees. Dit waren niet zomaar modegrillen; ook de sociale grondrechten hebben destijds een heel zware procedure van de Grondwet doorlopen en er was breed politiek draagvlak voor. Dit kabinet wil de sociale grondrechten graag daar houden waar zij voor bedoeld waren, namelijk instructie en aanmoediging voor wetgever en bestuur. Dat

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

verklaart tegelijkertijd — dit is deels antwoord op een vraag van de heer Mohandis — waarom ze niet worden opgenomen in het toetsingskader voor het wetsvoorstel voor constitutionele toetsing, dat zich echt beperkt tot klassieke grondrechten.

De heer Sneller vroeg of de minister bereid is een plan van aanpak te maken voor het schrappen van additionele artikelen. Ik ben het met de heer Sneller eens dat additionele artikelen van de Grondwet moeten vervallen als ze uitgewerkt zijn. Sinds 2020 is het beleid om in additionele artikelen zo veel mogelijk te regelen dat ze van rechtswege vervallen als ze zijn uitgewerkt. We hebben echter ook nog te maken met oudere overgangsbepalingen die nog niet zijn uitgewerkt. Die kunnen we niet zomaar schrappen. Op het moment dat een artikel is uitgewerkt, kunnen we het wel laten vervallen, maar daar is een grondwetswijziging voor nodig. Op dit moment heb ik geen plannen om een dergelijke grondwetswijziging te initiëren. Daarbij wil ik, verwijzend naar het begin van mijn termijn, ook zeggen dat de grondwetsagenda die we op dit moment hebben al behoorlijk ambitieus is. Ik heb nu dus geen voorstel om dit te initiëren.

De heer Mohandis …

De **voorzitter**:
Voordat u naar het volgende punt gaat, heeft de heer Sneller een interruptie.

De heer **Sneller** (D66):
Het zijn overgangsbepalingen die er sinds 1983 staan en die, volgens mij, vervolgens niet allemaal uitwerking in de Grondwet behoeven. Het zou toch mooi zijn om te zorgen dat we die additionele artikelen kunnen schrappen, als de minister zelf ook zegt dat we er met de nieuwe systematiek voor zorgen dat ze gewoon automatisch al vervallen?

Minister **Heerma**:
Ik heb geprobeerd te schetsen dat dit sinds 2020 de werkwijze is. De heer Sneller verwijst naar oudere additionele artikelen die soms nog werking hebben en soms niet meer. Je kunt ze echter niet zomaar laten vervallen; daar heb je wel degelijk een grondwetswijziging voor nodig. Het antwoord is dat ik, met de ambitieuze grondwetsagenda die we nu hebben, op dit moment niet voornemens ben om ook deze grondwetswijziging te initiëren.

De heer **Sneller** (D66):
De minister gaat mij corrigeren als ik het verkeerd heb, maar volgens mij behelst die grondwetswijziging alleen het schrappen van die additionele artikelen. Dat is het enige wat er dan hoeft te gebeuren. Dat is natuurlijk wat uiteindelijk al — nou, wat is het? — blijkbaar meer dan 40 jaar gebeurt. Het zou toch goed zijn om ergens in de planning te zetten dat we deze gaan schrappen, zodat we er ook weer een keer van afkomen? Het doel van een overgangsbepaling is ook om te zorgen dat die uiteindelijk weer een keer vervalt.

Minister **Heerma**:
Mijn antwoord voor nu is dat we daar geen plannen voor hebben. Ik snap de vraag van de heer Sneller ook. Ik heb bij zijn eerdere vraag al gezegd dat ik er in de schriftelijke behandeling op terug wil komen. Laten we dat hier ook afspreken. Ik snap het punt van de heer Sneller namelijk wel. Zoals hij het nu formuleert, zou het ook op een langere termijn geplaatst kunnen worden. We gaan ernaar kijken en dan komen we erop terug.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer Mohandis verwees naar een brief van mijn voorganger, namelijk die over het onderzoek naar digitale grondrechten. Volgens mij heb ik hier ook iets over gezegd in de brief van juni over de grondwetsagenda. Mijn voorganger heeft aan u geschreven dat er onderzoeken zouden worden gestart naar onder meer een aantal thema's die de heer Mohandis aansnijdt, zoals behoorlijk bestuur in een gedigitaliseerde samenleving. Die onderzoeken worden op dit moment nog uitgevoerd en zullen naar verwachting voor het einde van het jaar worden afgerond. Ik zal dan bezien of de uitkomsten aanleiding geven om tot concrete wijzigingsvoorstellen te komen. Ik zal uw Kamer daarover informeren naar aanleiding van die onderzoeken, die dus voor het einde van het jaar afgerond zijn.

De heer Sneller hield een betoog onder verwijzing naar andere landen waar de eed, als die in het openbaar plaatsvindt, wordt afgelegd door de hand op de grondwet te plaatsen. Laat ik beginnen met te zeggen dat ik de gedachte achter de vraag van de heer Sneller begrijp, ook indachtig het feit dat onze Grondwet een belangrijke plaats inneemt in onze rechtsstaat. Ik wil wel eerst kijken wat er nodig is om zoiets georganiseerd te krijgen en hoe de beëdiging van een deel van die groep dan plaatsvindt. Dat is overigens niet aan mij, want het gaat ook over Kamerleden en volgens mij gaat de Kamer daar zelf over. Ik kan toezeggen dat ik hier in een brief op terugkom, maar ik ga nu niet de toezegging doen dat we dit gaan doen. Ik wil het even onderzoeken en kijken wat het behelst. Dan kom ik er in een brief op terug.

De heer **Sneller** (D66):
Dat is spijtig, maar begrijpelijk. Ik kijk uit naar die brief. Ik zeg er wel bij: het staat gewoon in de wet. In de Wet vorm van de eed staat bijvoorbeeld dat er twee vingers omhooggaan bij het afleggen van de eed, maar er staat niks over de belofte. Vervolgens staat er in de Wet beëdiging ministers en leden Staten-Generaal wat wij dan geacht worden te zeggen. Dat zijn geen dingen waar wij zelf over gaan. Wellicht kan de minister in die brief dus ook schetsen welke ruimte volksvertegenwoordigingen en andere organen op dit moment al hebben om daar invulling aan te geven. Maar wat mij betreft wordt het ook verplicht.

Minister **Heerma**:
Ik zal hierop ingaan in de brief die ik heb toegezegd. De slotopmerking laat ik voor rekening van de heer Sneller, die dat spijtig en begrijpelijk vond.

De heer Sneller vroeg ook naar de aanwezigheid van het kabinet bij de Week van de Rechtsstaat, of eigenlijk de afwezigheid. Ik kan er niet omheen: voor een minister van Binnenlandse Zaken is elke week een week van de rechtsstaat. Ik kan u ook verzekeren dat er vanuit het departement van BZK een goede vertegenwoordiging was bij de verschillende evenementen. Ik ga ook zeggen dat ik zelf die week een nogal drukke week had, onder andere met meerdere debatten in de Kamer, waaronder één over het demonstratierecht. Ik wil toezeggen dat ik mijn best wil doen om hier volgend jaar bij aanwezig te zijn. Dat was de vraag van de heer Sneller. Hij zal ook begrijpen dat, als ik de keuze moet maken tussen aanwezig zijn bij Kamerdebatten en bij dergelijke bijeenkomsten, ik voor het eerste kies. Toch wil ik mijn best doen daarvoor.

Dit brengt mij aan het einde van het blokje Grondwet.

De **voorzitter**:

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Ik kijk even naar de heer Bosma.

Voorzitter: Martin Bosma

De **voorzitter**:
Het woord is aan de heer Mohandis.

De heer **Mohandis** (PRO):
De minister gaat wel heel erg snel met "we nemen ze niet op". Het advies van de staatscommissie over de sociale grondrechten was wel degelijk een breder advies dan dat waarvoor gekozen wordt. Er zijn andere landen die een manier hebben gevonden om wel degelijk het toetsingsverbod zo in te richten dat ook sociale grondrechten kunnen worden getoetst. Ik ben dus heel erg benieuwd naar deze afslag, die door de minister best snel wordt genomen. Wij kijken er echt anders naar.

Minister **Heerma**:
Er wordt niet snel een afslag genomen. Er is al langer discussie over het vraagstuk constitutionele toetsing, ook in relatie tot het feit dat er op dit moment bijvoorbeeld wel getoetst wordt op internationale verdragen, terwijl dat ook op basis van onze Grondwet kan gebeuren. Dat betreft in de praktijk dan ook de klassieke grondrechten. Naar aanleiding van het historische betoog van de heer Bosma heb ik uitgelegd hoe ik kijk naar de positie van de sociale grondrechten en daarmee ook waarom het kabinet en ik niet van mening zijn dat we de constitutionele toetsing op die grondrechten van toepassing moeten verklaren. Het staat de fractie van PRO en de heer Mohandis vrij om daar anders over te denken, maar dit is het kabinetsstandpunt. Dat is niet even snel gekozen. Hier wordt al een jaar over gesproken, en ook in de vorige periode. Dit is een weloverwogen keuze.

De heer **Mohandis** (PRO):
Als ik het antwoord hoor, is dit gewoon een compromis tussen de drie partijen. Dat kan en dat heb ik dan te respecteren. Als het wetsvoorstel onze kant op komt, gaan we dat op zijn merites beoordelen. Wij denken echt dat als we deze stap met elkaar zetten, we dat goed moeten doen en dat we dus ook moeten kijken naar de grondrechten die we kunnen duiden als sociale grondrechten. Daar zullen we dan op terugkomen. Het kan niet zo zijn dat een minderheidskabinet zegt: dit is het standpunt. Ik heb dat te respecteren, maar uiteindelijk zal er toch draagvlak moeten zijn om echt te komen tot een goede grondwetsherziening. Dus wordt vervolgd, zou ik willen zeggen.

Minister **Heerma**:
Volgens mij zat er in het oorspronkelijke initiatiefwetsvoorstel-Halsema ook geen toetsing op sociale grondrechten. Het is dus niet zo dat hier nu een lijn ligt die een toevallig compromis is tussen drie coalitiepartijen. Dit is een discussie die al jaren loopt en er is een weloverwogen keuze om er niet voor te kiezen om dit bij sociale grondrechten ook te doen. Dat is in lijn met het eerdere initiatiefwetsvoorstel. Er zijn partijen in deze Kamer die in dit debat al aangeven voorstander te zijn van wat er nu ligt. Er zijn ook partijen die heel expliciet aangeven tegenstander te zijn. PRO geeft aan dit te willen amenderen om nog verder te gaan. We gaan het wetsvoorstel behandelen.

Voorzitter: Mohandis

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De **voorzitter**:
U was aan het einde gekomen van het eerste blok. Daarom check ik ook even bij andere collega's. Dit was het blok Grondwet.

De heer **Vermeer** (BBB):
Ik had nogal wat vragen gesteld over de positie van de minister van Binnenlandse Zaken als hoeder van de Grondwet en wat wij daarin eigenlijk van hem verwachten. Ik had verwacht dat dat dan ook bij het blokje Grondwet zou horen. Of is dat verdaagd naar de varia?

Minister **Heerma**:
Ik weet niet of de heer Vermeer al aanwezig was, maar ik heb gezegd dat we even gezocht hebben wat we waar doen. Dit had ook in dit blokje gekund. Ik heb een tweede blokje, dat gaat over de Awb en daarbij de verhouding overheid-burger. Ik heb daarin de verschillende vragen van de heer Vermeer gezamenlijk geprobeerd te pakken. Ik erken dat een deel daarvan ook in dit blokje had gekund, maar dat is de keuze.

De **voorzitter**:
Volgens mij wordt de heer Vermeer bediend, want we gaan nu naar dat volgende blokje. Gaat u gelijk door.

Minister **Heerma**:
Dank u, voorzitter, maar ik snap de vraag ook.

De heer Mohandis stelde net als sommige anderen hier allerlei vragen over de Awb. Hij legde ook een relatie met de slagvaardige overheid. Het ongeduld dat de heer Van den Brink had rondom constitutionele toetsing leek de heer Mohandis hier te hebben. Hij vroeg: wanneer kunnen we iets verwachten? In het antwoord op de feitelijke vraag in de brief is aangegeven dat we ernaar streven om het voorstel in Q2 van volgend jaar voor advies aan de Raad van State voor te leggen. Ik zie zeker een relatie met de slagvaardige overheid, in die zin dat een burgergerichte overheid betere besluiten kan nemen en dat potentiële conflicten eerder kunnen worden opgelost. Maar de concrete vraag was wanneer het komt. Het streven is dus in Q2 van volgend jaar.

De heer Van den Brink van het CDA vroeg of de minister mogelijkheden ziet om het opnemen van contact met de bezwaarmaker te bevorderen en hoe juridificering daarbij kan worden voorkomen; ik vat het kort samen. Ik onderschrijf wat de heer Van den Brink zei over de goede ervaring met het opnemen van contact met de bezwaarmaker. Hij refereerde ook aan ervaringen van lokale overheden. Uit onderzoek van de Universiteit Groningen onder gemeenten blijken die goede ervaringen ook. In de internetconsultatieversie van het wetsvoorstel was dat contact als uitgangspunt verplicht gesteld. De gedachte daarachter was dat je nooit van tevoren kunt weten wat het contact oplevert. Uit de uitvoeringstoetsen bleek dat de bestuursorganen hier veel extra kosten zien en ook de afweging willen kunnen maken of dat contact in de desbetreffende casus van toegevoegde waarde zou kunnen zijn of niet. In de aangepaste versie van het wetsvoorstel staat dat de bestuursorganen contact met de bezwaarmaker moeten overwegen. Hier gaat een stimulerende werking van uit. Hierdoor moet een bestuursorgaan er immers over nadenken en er desgewenst beleid voor maken. Voor juridificering ben ik niet bang. Het is immers aan het bestuursorgaan om te beslissen of contact wordt opgenomen. Zeker in het geval dat er wel een hoorzitting is

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

gehouden en de belanghebbende dus zijn verhaal heeft kunnen doen, acht ik het niet goed voorstelbaar dat de rechter een besluit vernietigt omdat er geen contact is opgenomen.

De heer Sneller vroeg waarom er geen batenonderzoek is gedaan. Hij refereerde dus ook aan de ingeschatte kosten, maar zei dat er geen onderzoek gedaan is naar de baten. Hij vroeg of dit nu wel gebeurt en wat we hiervan gaan terugzien. Er zijn twee typen baten denkbaar: baten door verlaging van kosten bij bestuursorganen en maatschappelijke baten elders in de samenleving. Baten bij bestuursorganen kunnen ontstaan doordat een andere manier van werken leidt tot minder geschillen en kortere procedures. In de uitvoeringstoetsen komt deze benadering niet terug. Overigens moet wel worden erkend dat een dergelijke benadering best moeilijk te kwantificeren is. Mogelijke positieve effecten kun je vooral inschatten en alleen achteraf meten. Daarnaast kunnen er maatschappelijke baten ontstaan. Zo is mijn verwachting dat een meer burgergerichte uitvoering leidt tot minder stress en tot meer vertrouwen in de overheid. Ook dat is wel lastig te kwantificeren. Er wordt op dit moment onderzoek gedaan naar mogelijke baten. Als dat onderzoek is afgerond, zal ik het naar de Kamer sturen. Ik verwacht dat dit voor het einde van het jaar het geval zal zijn.

De heer Mohandis vroeg naar een recht op menselijk contact en het verbeteren van het recht op analoge alternatieven voor digitale diensten. In het voorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb zitten verschillende onderdelen die het contact tussen overheid en burger moeten bevorderen. Zo moet op een beschikking contactinformatie staan, waardoor de ontvanger van het besluit in contact kan komen met iemand die het dossier kent. Ook het onderdeel contact zoeken met de indiener van een bezwaarschrift, waar ik het net over had, geeft invulling aan menselijk contact. In de Awb is al geregeld dat de burger in beginsel kan kiezen tussen analoge of digitale berichtgeving.

De heer Mohandis zei ook dat we ervoor moeten zorgen dat burgerschap niet afhangt van digitale vaardigheden. In het bevorderen van burgerschap is het uitgangspunt dat er altijd verschillende vormen moeten zijn waarin burgers die dat willen, meer kunnen doen en dat dat niet alleen op digitale manier is.

De heer Meulenkamp van de VVD en de heer Mohandis van PRO vroegen allebei naar de bevoegdheid van de Nationale ombudsman. Zij hadden net een andere toon. Op dit moment ben ik bezig met een verkenning van de uitbreiding van de bevoegdheid van de Nationale ombudsman. Mijn ambtsvoorganger heeft in een Kamerbrief in juni 2025 aangegeven dat het uitbreiden van de bevoegdheid van de Nationale ombudsman de oplossingsrichting is van de in dezelfde brief geschetste problemen die de voorkeur heeft van het kabinet. Dat is een belangrijk uitgangspunt. Het alternatief dat door de VVD wordt geschetst, lost het probleem dat de Nationale ombudsman bij zijn externe klachtbehandeling private partijen niet kan betrekken, niet op. Daarvoor moet zijn bevoegdheid ten aanzien van die private partijen zelf worden uitgebreid. Ik streef ernaar om uw Kamer uiterlijk begin 2027 te informeren over de contouren van deze oplossingsrichting en de verdere voortgang.

De heer Sneller had ook een vraag over de Nationale ombudsman. Dat betrof de mogelijkheid voor voeging van de Nationale ombudsman in lopende rechtszaken. Als ik de vraag van de heer Sneller goed begrijp, is zijn vraag of het mogelijk moet worden gemaakt dat de Nationale ombudsman zich kan voegen in een procedure van een

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

burger tegen de overheid. De Algemene wet bestuursrecht kent sinds enige tijd een middel waardoor de hoogste bestuursrechter anderen dan de partijen kan vragen om mee te denken over een zaak die bij de rechter voorligt, de zogeheten amicus curiae procedure — ik zie de heer Sneller knikken — artikel 8.12 lid b uit de Awb. Het is zeker niet ondenkbaar dat de hoogste bestuursrechter in gevallen die zich daarvoor lenen ook de Nationale ombudsman uitnodigt om in een zaak mee te denken. De Nationale ombudsman zou dan zijn bevindingen over de behoorlijkheid in een dossier kunnen toelichten, zodat de hoogste bestuursrechter die kan betrekken in zijn oordeel. Op dit moment zijn er geen plannen om daar nog iets aan toe te voegen, waar de heer Sneller naar vraagt, maar dit is een mogelijkheid die er is.

Dan kom ik bij de heer Vermeer. Die verwees deels naar eerdere debatten. Ik ga, helaas voor de heer Vermeer, deels verwijzen naar de bewindspersonen bij wie dit ligt, maar ik ga ook kijken hoe ik op ten minste één punt nog een stap in zijn richting kan maken. Vanuit de ministeriële verantwoordelijkheid is het aan afzonderlijke bewindspersonen om op hun beleidsterrein voorstellen voor beleid en wetgeving te maken die de grondrechten van burgers respecteren. De onderwerpen die worden genoemd, worden door andere bewindspersonen behartigd, zoals in dit geval de bewindspersoon van LVVN en de staatssecretaris van Justitie en Veiligheid, die zich hard maakt voor rechtsbescherming. Om dit stelsel verder te versterken, komen wij ook met een voorstel voor constitutionele toetsing.

De heer Vermeer vroeg ook waarom het zo lang moet duren voordat er een reactie komt op het rapport van de Nationale ombudsman. Hij heeft daar in juni vragen over gesteld. Toen heb ik aangegeven dat ik dat doorverwijs naar mijn collega van LVVN. Bij mijn weten is de Nationale ombudsman bezig met de afrondende fase van dat onafhankelijke onderzoek en zal dat begin november gepubliceerd worden. Wij nemen de signalen van de Nationale ombudsman vanzelfsprekend zeer serieus. We reageren daar zo snel mogelijk en zorgvuldig op en dat kost tijd. Voor de inhoudelijke appreciatie verwijs ik naar mijn collega van Landbouw, zoals ik in juni ook gedaan heb. De appreciatie volgt, zoals gebruikelijk, binnen een termijn van drie maanden na publicatie.

De heer **Vermeer** (BBB):
Er zit nogal een verschil tussen in juni zeggen dat vier weken wel erg kort is en er vervolgens drie maanden van maken. Het is niet zoals gebruikelijk binnen drie maanden, maar uiterlijk na drie maanden. Dat is de spelregel. De hoofdlijn van ons betoog is dat wij vinden dat de minister van Binnenlandse Zaken, als hoeder van de Grondwet, ook binnen het kabinet erop moet wijzen als bepaalde ministers beleid willen uitvoeren, ook al snap ik dat hij daar medeverantwoordelijk voor is. Anders hoeft de Grondwet feitelijk ook niet bij de minister van Binnenlandse Zaken te liggen. Als hij die toch niet als hoeder gaat bewaken binnen het kabinet, wie gaat dat dan wel doen?

Minister **Heerma**:
De heer Vermeer nodigt mij als minister bijna uit om de eenheid van het kabinetsbeleid en de ministeriële verantwoordelijkheid los te laten. Elke minister heeft een verantwoordelijkheid binnen zijn eigen beleidsterrein. Dat is ook in de Grondwet geregeld. Ik wil de discussie uit het debat van juni niet overdoen, maar je zou de minister van Binnenlandse Zaken langs de lijn van de Grondwet ook de minister van Alle Zaken kunnen laten zijn. Ja, ik heb een verantwoordelijkheid voor de Grondwet. Daarom voeren we ook in dit debat over alle grondwetswijzigingen. De heer Vermeer stelt

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

serieuze vragen over een belangrijk onderwerp, wat zijn volste recht is. Ik zal als hoeder van de Grondwet ook moeten staan voor de artikelen 42 en 44, waarin de ministeriële verantwoordelijkheid geregeld is. Zoals we in juni ook gedaan hebben, komen hierover nog tal van serieuze debatten met de minister van LVVN. Ik ga de heer Vermeer met zijn herhaalde vraag wel op één punt gelijk geven. Het klopt dat het gebruikelijk is dat er uiterlijk binnen drie maanden gereageerd wordt op een rapport van de Ombudsman. Dat is een terechte toevoeging aan wat ik net zei.

De heer Vermeer van de BBB had nog meer vragen. Hij refereerde aan een kabinetsbrede werkwijze voor compensatie en hij vroeg om de Kamer daarover te informeren. Het programma Erkenning en Herstel loopt. Dat is ingesteld naar aanleiding van onder andere de toeslagenaffaire. Ik wil de heer Vermeer toezeggen dat ik bereid ben om in het kader van dit programma in overleg te treden met de andere ministeries en om de Kamer hierover uiterlijk komend voorjaar te informeren.

De heer **Vermeer** (BBB):
Ik wil de minister hartelijk danken voor die toezegging, maar ik hoor nog niet dat de minister ook vindt dat het basisprincipe zou moeten zijn dat mensen niet individueel naar de rechter moeten stappen als er centraal geconstateerd wordt dat bepaalde wetgeving, of de uitvoering van wetgeving, grote groepen nadelig treft. Ik hoor ook niet dat er dan geen onderscheid gemaakt moet worden tussen mensen die wel en mensen die geen bezwaar gemaakt hebben. Dit is namelijk een van de redenen dat ons rechtssysteem zo verstopt raakt en dat er zo weinig vertrouwen is in de overheid.

Minister **Heerma**:
De heer Vermeer constateert terecht dat ik hier nog niet vooruitloop op de inhoud waar ik dit voorjaar mee ga komen. In algemene zin geldt dat dit ook afhankelijk is van de situationele context is. Ik kan er dus niet één generiek antwoord op geven. Ik wil hem toezeggen dat ik in het kader van het programma Erkenning en Herstel het gesprek hierover aanga en dat ik er in het voorjaar op terugkom. Ik wil niet vooruitlopen op wat er dan precies komt te staan.

Ten aanzien van de motie over het onderzoek bedrijfsgegevens: de opvolging van deze motie ligt bij de minister van LVVN. Voor vragen over de voortgang en de juridische mogelijkheden verwijs ik naar hem, omdat ik er op dit moment niet meer over kan zeggen.

Dit is het einde van het tweede blok.

De **voorzitter**:
We komen nu bij het laatste blok, toch?

Minister **Heerma**:
Ja. In dit blok is onder andere over de rol van maatschappelijke organisaties gesproken, in brede zin. Nederland kent een rijk maatschappelijk middenveld. Iedere dag zetten vele burgers zich in voor allerlei uiteenlopende belangen, vanuit de verwachting dat het onze samenleving beter maakt. Ik denk bijvoorbeeld aan belangenbehartiging voor bedrijven, werkgevers, werknemers, boeren, consumenten, huiseigenaren, huurders, patiënten, of belastingbetalers. Maar denk ook aan kerken, mensenrechtenorganisaties en milieuorganisaties. Zo worden nieuwe ontwikkelingen of urgente kwesties

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

geagendeerd. Dit helpt politici, beleidsmakers en burgers bij hun meningsvorming en positiebepaling, maar het is ook een vorm van tegenmacht, die ons scherp houdt. Dat geldt voor ons aan deze kant van de tafel, maar ook degenen aan de andere kant van de tafel, want in de trias politica hebben zowel kabinet als Kamer macht. Daar past ook tegenmacht en tegenspraak.

In onze vrije samenleving is het een verworvenheid om je mening te kunnen uiten in wat voor vorm dan ook. Wat de een kwalijk vindt, is de ander uit het hart gegrepen. In onze rechtsstaat is het aan de rechter om daar uiteindelijk een oordeel over te vellen en niemand anders. Ik zal ingaan op de specifieke vragen die hierover gesteld zijn.

De heer Clemminck ging vrij uitgebreid in op de Stichting Democratie Monitor, Voor Ons Nederland en Justice for Prosperity. Voor de volledigheid vind ik dat ik ook moet zeggen dat dit onderwerp in het debat op 23 september over de verkiezingen voor een heel groot deel al aan de orde is geweest. De heer Vermeer heeft toen soortgelijke vragen gesteld als de heer Clemminck nu stelt. De heer Clemminck stelde een aantal extra vragen, die te maken hebben met subsidie. Ik ga proberen om daar zo goed mogelijk antwoord op te geven.

Het beschermen van de democratische rechtsstaat doe ik niet alleen. Hiervoor werk ik samen met tal van wetenschappelijke partijen en organisaties uit het maatschappelijk middenveld. Het ministerie van BZK heeft twee of tweeënhalf jaar geleden een opstartsubsidie verstrekt aan de stichting Democratie Monitor met als doel dit initiatief een impuls te geven. Daarna is de samenwerking stopgezet.

Ik ben bekend met de kritiek op de werkwijze van Justice for Prosperity in het artikel in EW Magazine. Dat is waarom ik verwijs naar de vragen die de heer Vermeer in het debat van 23 september al gesteld heeft. Tijdens dat commissiedebat heb ik aangegeven dat Justice for Prosperity een van de zes partijen is die onderzoek doet in het kader van de FIMI-detectiepilot rondom de gemeenteraadsverkiezingen. Dit onderzoek is nog niet afgerond en komt daarom nog niet ter sprake in het artikel van EW Magazine. De beoordeling van alle onderzoeken in het kader van FIMI-detectie gebeurt door een onafhankelijke klankbordgroep die op afstand staat van BZK. De onderzoeken worden met elkaar vergeleken, onder meer op methode, om hieruit lessen te trekken voor structurele FIMI-detectie.

Ik heb de heer Vermeer in dat debat toegezegd dat we daarbij ook naar de kwaliteit van die onderzoeken kijken, omdat dit gebeurt in opdracht van het ministerie van BZK. Hierbij kijken ook een data-ethicus en een AVG-expert mee. Uw Kamer ontvangt alle onderzoeksrapporten en de rapportage van deze onafhankelijke klankbordgroep voor het einde van het jaar, zoals ik volgens mij ook heb toegezegd aan de heer Vermeer in dat debat.

De heer Clemminck vroeg naar de transparantie van maatschappelijke organisaties. Hij maakte een vergelijking met politieke partijen. Voor maatschappelijke organisaties gelden andere regels dan voor politieke partijen. Politieke partijen vormen immers de directe schakel tussen de samenleving en politiek-bestuurlijke besluitvorming. Andere maatschappelijke organisaties kunnen ten hoogste een bepaald belang naar voren brengen gedurende het proces van politieke besluitvorming. Organisaties als Voor Ons Nederland vallen wel onder Europese regelgeving die in Nederland geldt. Ze zijn

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

verplicht om politieke reclame te labelen en een verwijzing op te nemen naar enkele basisgegevens, zoals de opdrachtgever van de reclame en de waarde ervan. Deze regels gelden ook in aanloop naar de verkiezingen in het voorjaar van 2027. Ik zal nog voor het einde van dit jaar de nota naar aanleiding van het verslag bij de wet, waarin Nederland uitvoering geeft aan deze regels, naar de Kamer sturen. Verder geldt dat ik geen toezicht houd op maatschappelijke organisaties.

De heer **Clemminck** (JA21):
We hebben natuurlijk te maken met een organisatie, Voor Ons Nederland, met duidelijke politieke banden, met een budget dat voor de meeste partijen jaloersmakend is als het gaat om campagnebudgetten, en die hier actief is in de periode rondom verkiezingen. Ik vroeg de minister of het dan niet vreemd is dat zo'n partij pas transparantie geeft over de inkomsten in juni 2027. Ze zijn in mei 2025 opgericht. Ze hebben de campagne van de vorige Tweede Kamerverkiezingen beïnvloed. Ze gaan de campagne van de volgende PS-verkiezingen beïnvloeden. Maar we weten pas in juni 2027 waar het geld vandaan komt. Ik vind dat niet transparant. Ik maak me er zorgen om en ik wil daar ook een oordeel van de minister over.

Minister **Heerma**:
Ik heb al aangegeven dat ik geen toezicht houd op maatschappelijke organisaties. Voor alle organisaties gelden gewoon regels. Die gelden anders voor politieke partijen. Dat heb ik zojuist ook aangegeven. Ik zie geen aanleiding om deze regels naar aanleiding van deze ene organisatie die de heer Clemminck er nu uitlicht, te gaan aanpassen. Dit is het antwoord.

De **voorzitter**:
Ja, gaat u verder met uw betoog.

Minister **Heerma**:
De heer Van Meijeren geeft recensies van de minister en vraagt zich af of hij überhaupt nog te goeder trouw is, naar aanleiding van andere debatten die wij met elkaar hebben gehad. Volgens mij heeft Forum voor Democratie schriftelijke vragen lopen over een aantal van de onderwerpen waar de heer Van Meijeren naar verwijst, als het betrekking heeft op de AIVD. Ik zie de heer Van Meijeren vragend kijken; misschien zit ik ernaast. Ik dacht dat er nog schriftelijke vragen over lopen op dit moment. Er is mij ook niet echt een vraag gesteld. Ik wil wel het volgende zeggen. In tegenstelling tot wat de heer Van Meijeren stelt, is het niet zo dat de AIVD pas onderzoek gaat doen wanneer er wettelijke overtredingen worden begaan. Hij gaf in zijn betoog aan dat "er nog niet eens sprake is van strafbare feiten". De AIVD heeft als taak onderzoek te kunnen doen naar personen en organisaties die een dreiging kunnen vormen voor de nationale veiligheid dan wel de democratische rechtsorde. Dreigingen voor de democratische rechtsorde zijn divers en begeven zich soms in een groot grijs gebied. Het werk van onze dienst is daarom erg belangrijk, want hij beschermt ons juist tegen ongewenste actoren die door wat zij doen onze democratische waarden onder druk zetten. Dat geldt ook voor actoren die dat heimelijk doen.

Ik wil als minister van BZK benadrukken dat het beschermen en waarborgen van de democratische rechtsorde erg belangrijk is en dat ik daarom de AIVD en de medewerkers van de AIVD juist dankbaar ben voor hun belangrijke werk.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Mijn vraag ging onder meer over de aanpassing van definities door de AIVD, waarvan de minister in een vorig debat ontkende dat daarvan sprake is. Zo stond tussen 2014 en 2017 nog op de website van de AIVD: "Extremisme is het fenomeen waarbij personen of groepen bewust over de grenzen van de wet gaan en illegale acties plegen om zo hun doel te bereiken. Activisten daarentegen zijn gematigder. Zij opereren binnen de grenzen van de wet." Dat was het criterium. Dat is een objectief criterium voor de AIVD om te bepalen: is er sprake van extremisme en gaan we onze onderzoeksbevoegdheden inzetten, of is er sprake van activisme? En nu zien we dat het criterium is "of de rechtsorde wordt ondermijnd". Daarover zegt de AIVD nu: ook het verspreiden van desinformatie, het verspreiden van complottheorieën, het streven naar een parallelle samenleving, het ontkennen van zaken waar in de wetenschap weinig onenigheid over is. Dat zijn allemaal zaken die niet strafbaar zijn en die de AIVD nu toch onder het eigen onderzoeksdomein heeft geplaatst, zonder dat daar hier in de Kamer ooit een debat over is gevoerd. Erkent de minister nu in ieder geval wat hij de vorige keer nog ontkende, namelijk deze verschuiving van definities, die wijzigingen die aantoonbaar hebben plaatsgevonden? En hoe beoordeelt hij dit?

De **voorzitter**:
Ik geef de minister de mogelijkheid om hier kort op te antwoorden. Ik wil er wel iets bij zeggen. Meneer Van Meijeren, u was ook bij het debat de vorige keer. Dit valt een beetje buiten de orde van dit debat. Ik laat het gewoon toe, maar ik geef wel aan dat het debat daarover eigenlijk al heeft plaatsgevonden. Ik laat het nu toe, maar ik wijs daar toch even op.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Als ik daar kort op zou mogen reageren? Dit raakt natuurlijk wel de kern van de democratische rechtsstaat. Wat juist opviel bij het vorige debat, was dat de minister deze vraag beantwoorde toen ik geen interrupties meer had en ik heb besloten om de minister daar voortaan niet meer mee weg te laten komen.

De **voorzitter**:
Ik wil er vooral op wijzen dat we een debat hebben gehad over de AIVD. Dat wilde ik gewoon nog even gezegd hebben. Dat weet niet iedereen. De minister, tot slot ook.

Minister **Heerma**:
Ik ben altijd een groot voorstander van de kritische rol van Kamerleden. Als een Kamerlid een minister ergens niet mee weg wil laten komen, dan is dat altijd een goed startpunt. Hoewel ik de voorzitter ook begrijp dat dit eigenlijk niet tot de orde van dit debat hoort, wil ik toch afstand nemen van de suggestie dat de AIVD zelfstandig de definitie van "democratische rechtsorde" zou hebben veranderd. De wet bepaalt wat de AIVD wel en niet mag doen. Dat doet de dienst niet zelf. De AIVD opereert binnen duidelijke wettelijke kaders en staat daarbij ook onder onafhankelijk toezicht. Dit is hoe het hoort in een democratische rechtsstaat. De AIVD kan echt niet naar eigen inzicht z'n eigen bevoegdheden uitbreiden. Kritische vragen zijn natuurlijk altijd legitiem, maar de wet bepaalt wat de AIVD wel en niet mag.

De **voorzitter**:
Dit is het antwoord. De heer Van Meijeren dan, tot slot.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De wet bepaalt dat de AIVD onderzoek verricht naar personen of organisaties die een bedreiging vormen voor de democratische rechtsorde. Meer bepaalt de wet niet. Dat bepaalt de wet. Niet is toegelicht wat de democratische rechtsorde precies betekent. Mensen denken daarbij aan grondrechten, het legaliteitsbeginsel, onafhankelijke rechtspraak. Als partijen dat onderuit zouden willen halen, dan denken mensen: oké, dan bedreigt iemand de democratische rechtsorde. De AIVD zegt sinds een aantal jaren op de website "vertrouwen in de overheid is het fundament van de democratische rechtsorde", en is daarmee nu onderzoek aan het verrichten naar personen of organisaties die de overheid wantrouwen. Waarmee dus de precieze bedoeling van de rechtsstaat — burgers beschermen tegen de overheid — wordt omgekeerd naar een situatie waarin de overheid zichzelf beschermt tegen kritische burgers. Dat is waar ik graag een reactie op wil.

De **voorzitter**:
En uw vraag is dan?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Om daarop te reageren en ...

De **voorzitter**:
De minister heeft daarop gereageerd.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
... en zich daarbij niet te verschuilen achter dat de AIVD de wet toepast, want de wet is hier onduidelijk over. Die laat hier een leemte. De AIVD bepaalt hier dus zelf dat ze nu naar een subjectief criterium gaan, waarmee iedereen die kritiek heeft op de overheid, in één keer onder de loep van de AIVD kan komen te liggen.

De **voorzitter**:
Uw punt is gemaakt. De minister heeft al geantwoord. Ik geef de minister weer de mogelijkheid, maar op een gegeven moment moet u het ook doen met het antwoord dat u krijgt, meneer Van Meijeren. De minister.

Minister **Heerma**:
Ik heb het antwoord gegeven dat ik net heb aangegeven. De AIVD opereert binnen de wet. Er zijn twee toezichthouders. Er is ook nog een gang naar de rechter mogelijk. Het is echt niet zo dat de AIVD zelfstandig dit allemaal maar even bepaalt. Ik had het net over schriftelijke vragen. De heer Van Meijeren verwees ook naar hoe er rondom extremisme gehandeld wordt. De schriftelijke vragen die daarover gesteld zijn, zijn door de collega Al Biyati van Forum voor Democratie gesteld. Die gaan hier ook op in en die zullen gewoon beantwoord worden, zoals dat altijd gebeurt binnen de termijn die daarvoor gesteld is. Voor de rest verwijs ik dus naar het antwoord dat ik zojuist heb gegeven.

Dan waren er ...

De **voorzitter**:
Sorry, de heer Clemminck had al aangegeven dat hij wilde interrumperen. De heer Clemminck.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Clemminck** (JA21):
Soms moet je een antwoord van de minister even op je laten inwerken, dus met uw goedkeuring ga ik even terug naar de zaak rondom VON van de heer Dijkhoff, Voor Ons Nederland. Mijn punt was niet waar het geld vandaan komt. Mijn punt is dat zij veel invloed hebben op verkiezing na verkiezing na verkiezing, en door een regel van de Belastingdienst — want dat is het namelijk: een regel van de Belastingdienst — zijn zij in staat om een verlengd boekjaar te hanteren, waardoor ze pas later, tweeënhalf jaar na oprichting, transparantie geven over hun inkomsten. Dat is niet een regel die ik heb bedacht, het is gewoon een regel van de Belastingdienst. Daar gaat de minister dus wel degelijk over. Ik vind het onwenselijk dat zo'n stichting, zo'n organisatie actief kan zijn rondom campagnes en pas tweeënhalf jaar later transparantie geeft over de inkomsten. Dat heeft te maken met een regel van de Belastingdienst en daar gaan wij wel met elkaar over. Dus mijn vraag blijft staan of de minister bereid is om die regel aan te passen.

De **voorzitter**:
U bedoelt dat wij daar als Kamer over gaan, niet deze minister.

Minister **Heerma**:
Deze minister heeft al antwoord gegeven op de vraag, en nu zegt de heer Clemminck: er zijn regels bij de Belastingdienst die maken dat er minder transparantie is dan de fractie van JA21 zou willen, of dat die transparantie er in een te laat stadium is.

Ik groet de heer Vermeer; hij gaat even het land redden, zegt hij.

Ik heb bij de vraag van de heer Vermeer, die net weggaat, ook verwezen naar de ministeriële verantwoordelijkheid, artikel 42-44. De heer Clemminck zegt: deze minister gaat ook over de Belastingdienst. Als de heer Clemminck vindt dat de regels ... Ik ga hier toch even serieus op in. Als hij vindt dat de regels bij de Belastingdienst aangepast moeten worden, moet dat ingebracht worden in een debat met de staatssecretaris van Financiën. Ik zou daarbij ook de suggestie willen doen dat als de heer Clemminck regels wil aanpassen, hij dat niet richt op één organisatie. We hebben het hier namelijk over regelgeving die voor meerdere organisaties geldt. Als de heer Clemminck of zijn fractie dan vindt dat die regels niet voldoen, kan hij daar een aanpassingsvoorstel voor doen.

De heer **Clemminck** (JA21):
Ik snap heus wel dat deze minister niet over de Belastingdienst gaat; daar hebben we een andere minister voor. Dat is mijn punt ook helemaal niet. Mijn punt is dat deze minister wél gaat over het maatschappelijk middenveld in relatie tot het democratisch proces. Mijn vraag was: vindt de minister het vanuit het oogpunt van transparantie nou wenselijk dat organisaties, in algemene zin, jarenlang zeer actief kunnen zijn in dat maatschappelijk middenveld, met politieke invloed rondom verkiezingen, maar dat door een regel van de Belastingdienst de transparantie pas tweeënhalf jaar later plaatsvindt? Dat is gewoon een oordeel dat ik vraag van de minister van Binnenlandse Zaken over de vraag of dit nou transparant is van dit type organisaties, in het kader van democratische verkiezingen.

Minister **Heerma**:
De heer Clemminck zei zojuist in zijn interruptie dat de minister van BZK hier wél over

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

gaat, en daar reageerde ik op. Ik heb al aangegeven dat de regels voor politieke partijen anders zijn dan die voor maatschappelijke organisaties, en dat ik geen aanleiding zie om hier nu de regels voor maatschappelijke organisaties in brede zin aan te passen. Als de heer Clemminck dat wel wil, zou hij dat kunnen inbrengen, maar dan moet hij dat toch doen in een debat met de staatssecretaris van Financiën.

Ik kom daarna bij vragen van onder anderen de heer Clemminck, maar ook van de heer Van den Brink van het CDA en de heer Mohandis van PRO. Die hebben te maken met het rodekaartmechanisme, de motie-Dassen/Van der Lee, maar ook met de noodremprocedure, waar de heer Mohandis naar verwees. Zoals in de kabinetsreactie op het rapport van de staatscommissie is aangekondigd, onderzoekt het kabinet hoe zo'n rode kaart kan worden vormgegeven. In het advies "Naar een uitvoerende macht" van de Raad voor het Openbaar Bestuur wordt een vergelijkbare maatregel, de noodrem voor uitvoeringsorganisaties, voorgesteld. Ook de Raad van State, de Algemene Rekenkamer en de Ombudsman benadrukken het belang van een dergelijk mechanisme in hun gezamenlijke notitie "Naar een realistische overheid" van begin dit jaar. De staatssecretaris Koninkrijksrelaties en Slagvaardige Overheid zal in het in voorbereiding genomen wetsvoorstel tot modernisering van de Kaderwet zbo's kijken hoe een uitwerking kan plaatsvinden van de door de ROB geadviseerde noodrem bij voorzienbare uitvoeringsproblemen, als sluitstuk van het goede gesprek tussen publieke dienstverleners, beleidsmakers en politiek. Hierover hebben reeds verkennende gesprekken plaatsgevonden met vertegenwoordigers van departementen en zbo's en vertegenwoordigers van cliëntenorganisaties. De staatssecretaris verwacht uw Kamer in het eerste kwartaal van volgend jaar hierover nader te kunnen informeren.

Ik snap overigens de opmerkingen van de heer Clemminck van JA21. Die gingen niet alleen over de wenselijkheid hiervan, waarover hier door de verschillende partijen, denk ik, verschillend is geoordeeld. Hij had het er namelijk ook over dat de term verwarrend zou kunnen zijn, omdat een rode kaart een bepaalde connotatie heeft, namelijk dat iemand van het veld wordt gestuurd en niet meer mee mag spelen. Ik kan me voorstellen dat het verwarrend klinkt om in die termen te spreken over de wijze waarop vanuit de uitvoering wordt gereageerd op politieke voorstellen. De ROB heeft het dan ook over een noodremprocedure. Ik kan het volgende toezeggen. De staatssecretaris komt hierop terug, maar dat er in dit debat verwarring ontstond door de term, zal ik aan hem doorgeven. Ik begrijp dit namelijk. Dat staat los van de inhoudelijke appreciatie door de heer Clemminck, die anders is dan de lijn zoals we die als kabinet inzetten.

Daarmee ben ik aan het einde van mijn ... Nee, ik word gewezen op het feit dat ik een vraag van de heer Mohandis ben vergeten. Dat kan natuurlijk niet gebeuren. De heer Mohandis vroeg nog naar de AI Act. Moet er een mens in de loop zijn bij alle AI-processen die keuzes maken over burgers en hoe bewaakt het kabinet dit? De overheid hanteert als beleid dat beslissingen niet zomaar aan AI mogen worden overgelaten. Het Algoritmekader stelt bijvoorbeeld dat er altijd menselijke controle moet zijn over algoritmes, en dat algoritmes of AI-systemen geen automatische beslissingen mogen nemen. Bovendien is het kabinetsbrede standpunt over de inzet van generatieve AI dat er moet worden voldaan aan alle relevante wet- en regelgeving zoals de AVG en de AI-Verordening.

Voorzitter: Martin Bosma

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Mohandis** (PRO):
Als dat zo is — dank voor het antwoord, trouwens — waarom ziet het kabinet dan AI als een oplossing voor bijvoorbeeld een slagvaardige overheid? Dat debat hebben we volgende week met de staatssecretaris, maar het valt wel onder uw departement. U bent de minister en ik ben ook benieuwd wat u daarvan vindt.

Minister **Heerma**:
Ik hoor hier in mijn rechteroor "artikel 44 van de Grondwet". De heer Mohandis deed heel charmant een voorzet voor het debat dat hij volgende week met de staatssecretaris wil voeren naar aanleiding van de brief. Volgens mij gaf u ook aan dat dit misschien wel het leeuwendeel van de inbreng zou worden. Ik heb antwoord gegeven op de vraag die gesteld werd en ik zou de heer Mohandis, nu even niet in zijn rol als voorzitter, toch willen voorstellen om dat debat daarover volgende week met de staatssecretaris te voeren, zoals hij eigenlijk ook in zijn eerste termijn al een voorschot op had genomen.

Voorzitter: Mohandis

De **voorzitter**:
Ik neem het voorzitterschap weer terug. Ik kijk nog even naar de leden. Kan ik zeggen dat de minister aan het einde is gekomen van zijn beantwoording? Zeker? Ik kijk rond.

De heer **Meulenkamp** (VVD):
Ik was positief over het burgergerichter maken van de overheid, zodat er meer maatwerk geboden kan worden. Ik had aan de minister gevraagd hoe die cultuurverandering, want daar gaat het eigenlijk om, daadwerkelijk tot stand gaat komen. We roepen dat namelijk al heel lang met elkaar. Ik heb weleens de uitspraak gelezen "is het beleid, of is erover nagedacht?" Ik zie gewoon in heel veel overheidslagen dat mensen zich achter beleid verschuilen. Dat heb ik in de praktijk ervaren. Dus hoe gaan we nou daadwerkelijk die omslag bereiken met elkaar? Hoe denkt de minister daarover?

De **voorzitter**:
Is het beleid, of is erover nagedacht?

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Voorzitter, even een opmerking van de orde. Dat is een uitspraak van Jan Schaefer. Laten we zijn naam met ere noemen hier.

De **voorzitter**:
Zeker. Ik onderstreep dat zeer. Dat begrijpt u, meneer Bosma.

Minister **Heerma**:
In het kader van de historie weet de heer Bosma mij altijd van slag te brengen. Er stond begin jaren tachtig volgens mij in Het Parool een soort dubbelinterview tussen Heerma senior en Jan Schaefer, waarboven de kop was: "Niet zo vloeken, Jan." Ik deel even de associatie. Ik zou in het kader van "is erover nagedacht?" willen voorstellen om in tweede termijn even terug te komen op de vraag van de heer Meulenkamp.

Ik moet wel als spijtoptant zeggen dat ik een vraag van de heer Sneller in eerste termijn nog niet heb beantwoord. Dus misschien zou ik die nog kunnen doen, en dan kom ik op de vraag van de heer Meulenkamp in tweede termijn terug.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Sneller** (D66):
Over de Awb.

Minister **Heerma**:
Zeker. De heer Sneller heeft een goed geheugen.

De **voorzitter**:
U wilt ...

Minister **Heerma**:
Op de vraag van de heer Meulenkamp kom ik in tweede termijn terug, maar terwijl die vraag gesteld werd, werd ik erop gewezen dat ik een vraag gemist had, en die had inderdaad te maken met de Awb en of er een gezamenlijk advies gevraagd zou kunnen worden. De heer Sneller zal waarderen dat we op dit punt de Grondwet volgen. Een adviesaanvraag gaat naar de Raad van State. Wat ik zou willen overwegen, is of we de andere organen ook om een advies kunnen vragen. Wellicht dat de Raad van State in dat verband enige coördinatie zou kunnen voeren, maar een adviesaanvraag gaat naar de Raad van State. Ik kan overwegen of ik de andere organen ook om een advies vraag. Daar wil ik even over nadenken, maar het wordt niet één gezamenlijk advies.

De heer **Sneller** (D66):
Juist aan het einde van de beantwoording van de minister zojuist verwees hij zelf naar het hele traject met die drie Hoge Colleges van Staat en naar een realistische overheid. De herziening van de Algemene wet bestuursrecht gaat daar juist over. Het lijkt mij dus voor deze Hoge Colleges een mooie gelegenheid om die integraliteit te pakken. Wel ben ik het helemaal met de minister eens dat het uiteindelijk hun verantwoordelijkheid is om dat wel of niet te doen.

De **voorzitter**:
U bent door uw interrupties heen, meneer Sneller. Ik constateer dat gewoon.

Minister **Heerma**:
Het antwoord is zoals ik het gaf. Volgens mij was er niet echt een vraag. Het was meer: hij zou het mooi vinden, indachtig het gezamenlijk advies, dat overigens geen onderdeel van een formeel wetgevingsadvies was.

De **voorzitter**:
Dan zijn we aan het einde gekomen van de eerste termijn van de zijde van het kabinet. We gaan nu door naar de tweede termijn van de zijde van de Kamer. Kunnen we straks gelijk door, minister?

Minister **Heerma**:
Dat is voorafgaand aan een tweede termijn een onmogelijke vraag om antwoord op te geven.

De **voorzitter**:
U heeft helemaal gelijk. We gaan door. Een korte tweede termijn, meneer Bosma. O, u ziet af van een tweede termijn? Dan is het woord aan de heer Clemminck.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

De heer **Clemminck** (JA21):
Dank aan de minister voor de beantwoording in de eerste termijn. Ik heb nog kort twee dingen. We hadden het over het politieke primaat. Mijn stelling was dat dat klein is geworden de afgelopen decennia. De minister zegt dat dat niet waar is, zonder argumenten te noemen. Ik kan een aantal argumenten noemen waarom ik denk dat het wel zo is, maar we gaan er niet uit komen. De vraag is dus eigenlijk bij wie we deze vraag dan wel kunnen neerleggen. We hebben nogal wat adviescolleges- en organen in dit land. Misschien kunnen we deze vraag ergens neerleggen.

Mijn tweede punt gaat over de beïnvloeding op verkiezingen door ngo's en het maatschappelijk middenveld. Ik blijf toch een beetje met het volgende gevoel zitten. We bouwen met FIMI een circus op aan instanties en regelgeving om desinformatie te voorkomen, maar dit laten we gewoon lopen. Dit laten we gewoon lopen. Dat bevreemdt mij wel.

Tot zover.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Dan is het woord aan de heer Sneller.

De heer **Sneller** (D66):
Ik dank de minister voor zijn beantwoording. Misschien zou het goed zijn als hij in de tweede termijn aangeeft wanneer we de brieven over de Grondwet die in het vooruitzicht zijn gesteld ongeveer qua termijn kunnen verwachten, zodat we dat in de planning kunnen meenemen.

De **voorzitter**:
De minister heeft daar wel iets over gezegd. We hebben wel meegeschreven.

De heer **Sneller** (D66):
Het gaat even onder andere over de hand op de Grondwet. De minister zei dat hij in een vervolg terugkomt op de additionele artikelen. Ik denk dat het ook aan onze kant voor de registratie van de toezeggingen nuttig is om te weten wanneer dat dan komt, want anders wordt het zo meteen niet meegenomen in de toezeggingen.

De **voorzitter**:
Oké, dan komen we er straks nog even op terug. Dan gaan we naar de tweede termijn van de heer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):
Dat kan heel kort. Ook vanuit mijn kant hartelijk dank aan de minister voor de beantwoording. Ik heb geen verdere vragen. Ik ben blij met de antwoorden. Het ongeduld over het wetsvoorstel over de constitutionele toetsing valt mee, hoor. Het is goed als het deze kant op komt, maar we hebben geen haast.

De **voorzitter**:
De heer Meulenkamp ziet af van zijn tweede termijn. Het woord is aan de heer Van Meijeren.

De heer **Van Meijeren** (FVD):

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Voorzitter. In de eerste termijn heb ik mijn onvrede geuit over de wijze waarop deze minister in diverse debatten mijn vragen beantwoordt. Hij doet dat zeer ontkennend, ontwijkend en draait om de hete brij heen. Vandaag is hij daarmee verdergegaan. Waar hij vorige week nog ontkende dat iets zo is, geeft hij nu aan: nee, maar ze opereren binnen de wet. Hij verwijst naar toezichthouders, waarvan hij de leden zelf heeft voorgedragen en die door de regering worden benoemd. Daarmee komen we maar niet toe aan een inhoudelijk debat. Jawel, dat is wel zo, zeg ik even richting de heer Sneller. Ieder debat wordt hier doodgeslagen met deze ontkennende en ontwijkende wijze van antwoorden. Daarmee wordt eigenlijk ook het individuele recht van Kamerleden op inlichtingen ondermijnt. Nu weet deze minister dat hij daarmee wegkomt omdat wanneer er een motie wordt ingediend om de minister daarin te corrigeren die toch wel wordt weggestemd, omdat de leden van het kartel bij de beoordeling van moties alleen maar kijken of iets politiek opportuun is. Ik zou toch wel een keer onder de aandacht willen brengen dat hiermee de democratie wordt ondermijnd. Als deze minister niet inhoudelijk wil ingaan op minderheidsopvattingen en die ook niet wil betrekken bij de besluitvorming zodat we hier inhoudelijk het debat kunnen voeren, krijg ik toch de indruk dat hij er zich doelbewust tegen verzet. Ik blijf erbij dat dat getuigt van een minister die in ieder geval niet te goeder trouw is.

Dank u wel.

De **voorzitter**:
Eerst de heer Clemminck en dan de heer Sneller.

De heer **Clemminck** (JA21):
Ik zit te luisteren naar collega Van Meijeren. Even los van mijn appreciatie en de inhoud: dit zijn politiek best zware feiten, in de ogen van de heer Van Meijeren, die hij hier te berde brengt. Wat betekent dat in de politieke conclusies van Forum?

De heer **Van Meijeren** (FVD):
Dat is een hele interessante vraag. Er is een tijd geweest dat het onjuist informeren van de Kamer werd gezien als een politieke doodzonde, waar direct politieke consequenties aan verbonden werden. Als ik nu in ieder debat, bij iedere liegende minister, een motie van wantrouwen moet indienen, wordt dat instrument wel heel erg bot. Persoonlijk probeer ik in ieder geval altijd te blijven benoemen waar het op staat en hoop ik dat zo veel mogelijk mensen dat op enig moment gaan zien, maar nee, ik vertrouw de minister niet en de regering ook niet. Het is echter niet opportuun om bij ieder debat een motie van wantrouwen daarover in te dienen. Op de momenten dat dat wel opportuun voelt, zal ik me daar ook niet van laten weerhouden.

De heer **Sneller** (D66):
De heer Van Meijeren zei volgens mij dat de toezichthouders op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten door de minister benoemd worden. Ik hoor hem buiten de microfoon zeggen van niet. Dan wil ik hem graag vragen wat hij nou precies zei over de toezichthouders en de benoeming door de minister.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
De leden worden benoemd bij koninklijk besluit, oftewel door de regering, op voordracht van de minister. Als de heer Sneller de Handelingen terugleest, zal hij zien dat ik sprak over leden die de minister zelf heeft voorgedragen en die door de regering worden

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

benoemd.

De heer **Sneller** (D66):
Inderdaad, ze worden uiteindelijk door de Koning benoemd, maar ik wil de heer Van Meijeren voorhouden dat hij daarmee miskent welke rol de Tweede Kamer heeft in de benoemingsprocedure en dat er ook nog een commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten is, bestaande uit een aantal fractievoorzitters uit de Kamer, en met hun benoeming heeft de minister in ieder geval geen bemoeienis. Volgens mij maakt de heer Van Meijeren dus een beetje een karikatuur van de manier waarop de minister de toezichthouder benoemt, alsof hij zelf kiest wie er toezicht gaat houden. Onze eigen rol daarin moeten we namelijk niet onderschatten.

De **voorzitter**:
Tot slot de heer Van Meijeren nog.

De heer **Van Meijeren** (FVD):
We zien inderdaad dat in de wet een heel mechanisme is opgetuigd van verschillende gremia die er iets van mogen vinden, met een zienswijze of een voordracht. We zien op tal van gebieden toezicht en parlementaire betrokkenheid, maar onder aan de streep zien we dat de minister de voordracht doet en dat de regering de benoeming doet, dus als wat er uit dat hele proces voortkomt, de regering niet aanstaat, kan zij anders besluiten.

Er was nog een andere vraag, meen ik, van de heer Sneller, of niet? De commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten vind ik wel heel belangrijk, want dat is juist een vorm waarbij de tirannie van de meerderheid zichtbaar wordt. De Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten bepaalt dat de minister de Kamer vertrouwelijk kan informeren over de werkzaamheden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De Kamer heeft vervolgens zelf, intern, besloten — zo staat het in het Reglement van Orde — dat dat toezicht slechts door een vijftal Kamerleden wordt uitgeoefend, namelijk door de fractievoorzitters van de vijf grootste partijen. Waarom kunnen minderheden geen controle uitoefenen op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten? Waarom kan ik op geen enkele manier dat werk controleren? Dat heeft de Kamer intern besloten, waardoor ik me een tweederangs-Kamerlid voel en niet meer de mogelijkheid heb om de inlichtingen- en veiligheidsdiensten te controleren, terwijl de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten die bevoegdheid wel aan de Kamer toekent.

De **voorzitter**:
Dan zijn we gekomen bij de volgende spreker. Dat is de heer Mohandis, maar …

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Ik geef hem bij dezen graag het woord.

De **voorzitter**:
Nee, hij ziet ervan af.

De heer **Martin Bosma** (PVV):
Nou, dat is weer een tegenvaller.

De **voorzitter**:

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Ik dank de minister voor de beantwoording. Volgende week gaan we een begrotingsbehandeling tegemoet, dus daarin zullen ongetwijfeld punten die ik heb ingebracht, weer naar voren komen. Daar houd ik het dus even bij.

Dan neem ik het woord weer als voorzitter. Ik kijk even naar de minister. Wilt u meteen doorgaan, of heeft u een schorsing van vijf minuten nodig?

Minister **Heerma**:
Ik ga het gewoon proberen.

De **voorzitter**:
Wat u fijn vindt.

Minister **Heerma**:
Ik zal u de opmerking besparen dat het deze dag lastig is om door sluizen heen te komen, dus ik ga het gewoon zonder schorsing proberen.

De **voorzitter**:
Ik geef u alle tijd.

Minister **Heerma**:
Zeker als Kamerleden daarna in de microfoon gaan roepen.

Voorzitter. De heer Meulenkamp van de VVD stelde aan het einde van de eerste termijn nog de vraag of de noodzakelijke cultuurverandering voor een burgergerichte overheid van de grond komt. Met het voorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb wordt beoogd de overheid meer burgergericht te maken. Ook de Staatscommissie rechtsstaat heeft die noodzaak van een cultuurverandering aangegeven. In de kabinetsreactie op het rapport van de staatscommissie is aangegeven dat daar ter ondersteuning van bestuursorganen een programma voor wordt ingericht.

Die ondersteuning is voorzien op drie niveaus: handvatten voor bestuur en management om de verandering in te zetten naar een meer burgergerichte organisatie, bouwstenen voor het verbeteren van procedures, en het versterken van het lerend vermogen van een organisatie in de fase van bezwaarbehandeling en de primaire fase waarin het besluit wordt genomen. Daarnaast komen er ook trainingen en cursussen voor ambtenaren, waarin gesprekstechniek en mediationvaardigheden verder kunnen worden ontwikkeld. Dit als onderdeel van het traject waar de heer Meulenkamp naar vraagt.

De heer Clemminck kwam in zijn termijn nog terug op het politieke primaat. Hij zei eigenlijk: waar kan ik de vraag dan stellen? Ik weet niet of ik hem daarmee goed citeer. De heer Clemminck stelt dat het politieke primaat onder druk staat en hij vraagt of de minister daar voorstellen voor gaat doen. De minister is het daar niet mee eens en gaat dus ook geen voorstellen doen. De vraag veronderstelt dat het politieke primaat niet bij de politiek zou liggen, en dat herken ik gewoon niet. De wetgevende macht ligt altijd, zoals de Grondwet voorschrijft, exclusief bij parlement en regering. Wij doen allerlei voorstellen, ook om de Grondwet nog weerbaarder te maken. Daar heb ik aan het begin van mijn eerste termijn van alles over gezegd. Ik ben echt van mening dat het politieke primaat bij de politiek ligt. Ik snap dat de heer Clemminck over de constitutionele toetsing echt anders denkt. Dat staat hem vrij. De fractie van PRO wil verder gaan. Ik

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

denk dat wij dat debat bij dat wetsvoorstel met elkaar moeten voeren, maar ik herken gewoon echt niet dat het politieke primaat zou zijn uitgehold. Daarom kom ik dus ook niet met voorstellen in dezen.

De heer **Clemminck** (JA21):
Het gaat om, en dat weet de minister denk ik ook wel, de interpretatie door rechters op basis van internationale verdragen die daar nooit voor bedoeld waren, maar die de handelingsruimte van deze Kamer wel degelijk beïnvloeden. Denk maar aan het feit dat we op een gegeven moment asielzoekers niet terug konden sturen naar België vanwege het EVRM-verdrag op foltering, dat we asielzoekers niet naar Italië zouden kunnen sturen om daar de opvang te regelen. Dat zijn allemaal voorbeelden van interpretaties door rechters, vaak op basis van internationale verdragen die 30, 40 jaar geleden geschreven zijn en die onze handelingsruimte als Kamer, en daarmee eigenlijk ook de volkswil van Nederland, wel degelijk beperken.

Dan blijft staan dat wij het er waarschijnlijk niet over eens worden wat er nou meer of minder is geworden aan het politieke primaat, maar ik vind het wel een serieuze vraag die wij ergens zouden moeten kunnen stellen, nog even los van het debat dat de minister en ik hebben.

Minister **Heerma**:
Zoals de heer Clemminck het nu formuleert, is het overigens een debat dat wij ook eerder al met elkaar gevoerd hebben. Het politieke primaat ligt bij Kamer en kabinet. Het betoog dat de heer Clemminck hield in zijn eerste termijn — wellicht is dat een verkeerde interpretatie mijnerzijds — werd zodanig gekoppeld aan constitutionele toetsing dat mijn reactie ook daarop gericht was. Ik denk dat dit niet de laatste keer is dat de heer Clemminck en ik hierover debatteren, ook indachtig de debatten die we het afgelopen halfjaar al met elkaar gevoerd hebben.

Misschien nog even dit. Volgens mij is de vraag — dat was een groot deel van het betoog van de heer Clemminck, en overigens ook van de heer Bosma — of de macht van de rechters, in relatie tot de politiek, hier niet te groot wordt met een constitutionele toetsing. Ik vat 'm maar even heel kort samen. Ik kan me goed voorstellen dat de heer Clemminck en JA21 in de schriftelijke ronde bij het wetsvoorstel specifieke vragen willen stellen over de constitutionele toetsing. Dan zullen wij daarop reageren en wordt dit expliciet — dat lijkt me belangrijk bij een wetsvoorstel — meegenomen bij de behandeling van het wetsvoorstel.

De heer Sneller. Ik was in eerste instantie wat gepuzzeld door zijn vraag, omdat ik naar mijn eigen mening allerlei termijnen benoemd had voor de verschillende momenten waarop wetsvoorstellen komen. De heer Sneller pikt er precies degenen uit waar ik dat niet gedaan heb. Dat was een terechte vraag. De meeste toezeggingen die ik gedaan heb, hielden in dat we erop terugkomen bij de schriftelijke behandeling van artikel 120 van de Grondwet, zoals ik dat zojuist ook richting de heer Clemminck en de heer Bosma deed. Maar wat specifiek die hand op de Grondwet betreft, zou ik hier willen toezeggen dat ik daar uiterlijk volgend voorjaar op terugkom. Dat is dus einde Q1 of begin Q2, zoiets. Dat wordt een brief die gaat over de Grondwet en de beëdiging.

De heer Van Meijeren begon over artikel 68 van de Grondwet. Volgens mij hebben we nou net in dit debat en bij de schriftelijke vragen rondom de Awb, waarbij er allerlei

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

vragen gesteld zijn en waarbij in vrij groot detail allerlei stukken gedeeld zijn, laten zien dat we het informatierecht serieus nemen. Ook heb ik proberen aan te geven dat er juist ook door de fractie van Forum voor Democratie schriftelijke vragen zijn gesteld en dat we die serieus gaan beantwoorden. Voor de rest blijft de beantwoording die ik hier geef staan. De heer Van Meijeren noemt dat "liegen" en zegt dat ik te kwader trouw ben. Overigens geldt dat voor zo ongeveer het hele kabinet, als ik het zo hoor. Dat laat ik aan de heer Van Meijeren. Ik kom elke dag dat het nodig is naar de Kamer toe om verantwoording af te leggen. Dat doe ik op basis van vertrouwen, zolang dat er is. Ik doe dat te goeder trouw.

De **voorzitter**:
Dank u wel. Dan zijn we aan het einde gekomen van dit commissiedebat. Ik check nog even de toezeggingen en vraag de heer Sneller en de minister om goed mee te luisteren. We hebben geprobeerd om de toezeggingen zo goed mogelijk te noteren. De volgende toezeggingen zijn gedaan.

- De minister van BZK zal de Kamer voor het einde van het jaar infomeren over het onderzoek naar de digitale grondrechten op de onderwerpen behoorlijk bestuur en gedigitaliseerde samenleving.
- De minister van BZK zal de Kamer uiterlijk volgend voorjaar informeren over hoe de Grondwet betrokken kan worden bij het afleggen van de eed en belofte.
- De minister van BZK zal de Kamer aan het begin van 2027 informeren over het wetsvoorstel inzake invoering constitutionele toetsing door de rechter, inclusief het nader rapport.
- De minister van BZK zal de Kamer voor het einde van het jaar informeren over het onderzoek naar de baten bij de Algemene wet bestuursrecht.
- De minister van BZK zal de Kamer uiterlijk begin 2027 informeren over de contouren van de oplossingsrichtingen voor de uitbreiding van de bevoegdheden van de Ombudsman.
- De minister zal de Kamer in het voorjaar van 2027 informeren over de gesprekken met andere departementen in het kader van het programma Erkenning en Herstel.
- De minister zal de Kamer voor het eind van dit jaar, 2026, informeren over de nota naar aanleiding van het verslag bij de wet waarin Nederland uitvoering geeft aan Europese regelgeving inzake politieke reclame.

Dat waren ze en het zijn er ook wel weer genoeg. Ik sluit de vergadering. Ik dank u allen.

Sluiting 19.33 uur.

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl

Aan ongecorrigeerde verslagen kan geen enkel recht worden ontleend. Uit ongecorrigeerde verslagen mag niet letterlijk worden geciteerd. Inlichtingen: verslagdienst@tweedekamer.nl